

Populačné štúdie Slovenska 13

Populačné štúdie Slovenska 13

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

ISBN 978-80-89881-23-9

Pavol Tišliar (ed.)

Populačné štúdie Slovenska 13

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Bratislava 2020

OBSAH

© Populačné štúdie Slovenska 13 (Studies in the Population of Slovakia 13)

Zostavil/Editor: *prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.*

Recenzenti/Reviewers: *doc. PhDr. Peter Mičko, PhD.*
doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.
RNDr. Branislav Šprocha, PhD.

Štúdie/Papers: © *Ing. Zuzana Fajnorová, M.Sc., LL.M.oec.; prof. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD.; Mgr. Eva Škorvanková, PhD.; prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.; Mgr. Michal Uhrin, PhD.*

Publikácia je výsledkom riešenia grantových úloh MŠVVaVŠ SR VEGA č. 1/0097/20 „Malé dejiny veľkých akcií – sčítania ľudu a súpisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1950“ a č. 2/0064/20 „Pokračujúca transformácia rodinného a reprodukčného správania na Slovensku v časovom a priestorovom aspekte“

1. vydanie, Bratislava 2020

Vydavateľ/Published:
Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-89881-23-9

Michal Uhrin: *Evolučný prístup v demografii* 5

Zuzana Fajnorová: *Úmrtnosť v Hlohovci, Svätom Petry
a Koplotovciach v rokoch 1872 – 1873* 21

Pavol Tišliar: *Najstaršie lexikóny sídel Slovenska
úradu Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska* 37

Eva Škorvanková: *Ženský odbor HSLŠ ako koordinátor sociálnej práce?* 59

Ladislav Lenovský: *Etnická identifikácia Slovákov v Maďarsku
(cenzy ako nástroj na vytváranie obrazu minority
versus etnická autoidentifikácia jej príslušníkov)* 83

CONTENT

Michal Uhrin: <i>Evolutionary approach in demography</i>	5
Zuzana Fajnorová: <i>Mortality in Hlohovec, Svätý Peter and Koplotovec in the years 1872 – 1873</i>	21
Pavol Tišliar: <i>The oldest lexicons of the settlements of Slovakia of the office of the Minister of the Czechoslovak Republic for the administration of Slovakia</i>	37
Eva Škorvanková: <i>The Women's Branch of Hlinka's Peoples Party as a coordinator of social work?</i>	59
Ladislav Lenovský: <i>Ethnic identification of Slovaks in Hungary (censuses as a tool for creating a minority image and ethnic self-identification of its members)</i>	83

Evolučný prístup v demografii¹

Michal Uhrin

Mgr. Michal Uhrin, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of Ethnology and Museology
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovakia
e-mail: michal.uhrin@uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 13:5-18

Evolutionary approach in demography

The ambivalent attitude of demographers towards the formulating and applying of scientific theories is a long-term issue. So far, the strong point of demography has been in precise empirical research and analysis, not in the formulation of scientific theories. The most widespread theoretical platform in demography is the theory of the Demographic revolution/Demographic transition. Some researchers argue that it is not a scientific theory *ad litteram* (in the true sense of the word). In the last thirty years, several demographers have turned their attention to the theory of evolution by natural selection. The research interest of demography and evolutionary sciences intersects in several areas. In addition, in the last two decades, the evolutionary approach has begun to be systematically applied in demography. The aim of the text is to illustrate how the theoretical and analytical concepts of evolutionary sciences (both evolutionary biology and evolutionary anthropology) can be used in demographic research.

Keywords: demography, evolutionary demography, evolution, evolutionary anthropology, scientific theory

Teoretické východiská a absencia teórie

Ambivalentný či nejednoznačný postoj demografie a demografov k teórii je podľa Kreagera dlhodobým problémom tejto vednej disciplíny.² Ako hovorí Burch, silnou stránkou demografie bol doposiaľ najmä precízny empirický výskum a analýzy, nie formulovanie vedeckých teórií. Podľa Burcha demografia ako vedná disciplína v súčasnosti disponuje množstvom spoľahlivých empirických údajov. Zmienená spoľahlivosť, alebo aj vedecká hodnovernosť, dát závisí od metodologickej erudície vykonaných výskumov a historického obdobia z ktorých dáta pochádzajú.

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0194/20 *Morálne naratívy o náboženských a etnických skupinách vo vyučovaní vybraných predmetov na základných školách*.

² KREAGER, Philip. Population theory – A long view. In: *Population Studies*, r. 69, 1/2015, s. 29.

Burch v tomto kontexte poukazuje na nevyrovnanosť medzi empirickými pozorovaniami a teóriou v demografii.³

Iní bádatelia zase hovoria o nezvyčajnom či problematickom vzťahu demografie a teórie (vedeckej teórie, aby sme boli presní), či dokonca o absencii teórie v demografii.⁴ Problematika absencie teórie v demografii však nie je otázkou posledných desaťročí. Už v 50. rokoch dvadsiateho storočia si Rupert Vance položil otázku: *Je teória pre demografov?* Jeho odpoveď bola jednoznačná. Existuje istý druh komplexnosti vysvetlenia javov, ku ktorému by mala smerovať akákoľvek vedecká disciplína – podľa Vanca táto komplexnosť spočíva aj vo vytváraní signifikantných vedeckých teórií.⁵

Doposiaľ najrozšírenejšou teoretickou platformou v demografii je teória Demografickej revolúcie/Demografickej tranzície/Demografického prechodu. Niektorí bádatelia ju však nepovažujú za vedeckú teóriu *ad litteram*, teda v pravom zmysle slova.⁶ Viacerí bádatelia napríklad hovoria, že teória demografickej tranzície/revolúcie/prechodu nie je teóriou kauzálnou. Ide skôr o opis či vysvetlenie poklesu úmrtnosti nasledovaný poklesom plodnosti, ktorý sprevádza ekonomický rozvoj a rast.⁷ Ďalší ju označujú ako deskriptívny rámec, paradigma či model. Burger a DeLong sa napríklad prikláňajú k označeniu deskriptívny rámec. Niektorí spochybňujú tiež tvrdenie o nereverzibilite demografického prechodu.⁸ Pričom žiadny z bádateľov nespochybňuje explanačnú silu tohto konceptu, poukazujú skôr na absenciu širšieho teoretického východiska v demografických výskumoch.

Ako hovorí Rebecca Sear mnoho demografov hovorí o demografii ako o „disciplíne bez teórie“, pričom v ostatnom období viacerí obracajú pozornosť k evolučnému prístupu, ktorý predstavuje potenciálnu záplatu na toto prázdne miesto.⁹

³ BURCH, K. Thomas. Demography in a new key: A theory of population theory. In: *Demographic Research*, r. 9, 2/2003, s. 278.

⁴ SEAR, Rebecca – LAWSON, W. David – KAPLAN, Hillard – SHENK, K. Mary. Understanding variation in human fertility: what can we learn from evolutionary demography? In: *Phil. Trans. R. Soc. B*. 371: 20150144. 2016, s. 3.; SEAR, Rebecca. Evolutionary Demography: A Darwinian Renaissance in Demography. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. WRIGHT, D. James. (eds.). Oxford: Elsevier. 2nd edition, r. 8, 2015, s. 409.

⁵ VANCE, Rupert. Is theory for demographers? In: *Social Forces*, r. 31, 1/1952, s. 9-13.

⁶ Aby bola nejaká teória prijatá ako vedecká teória, musí splniť niekoľko nevyhnutných podmienok. Musí byť aspoň v princípe vyvrátiteľná či *falsifikovateľná* na základe logických argumentov alebo empirických výskumov. Nemala by predikovať nevyvrátiteľné predikcie. Výsledky výskumov a tvrdenia, ktoré sú na jej základe prezentované by mali byť replikovateľné a testovateľné.

⁷ SEAR, Rebecca – LAWSON, W. David – KAPLAN, Hillard – SHENK, K. Mary. Understanding variation in human fertility: what can we learn from evolutionary demography?...s. 3.

⁸ BURGER, Oskar – DeLONG, P. John. What if fertility decline is not permanent? The need for an evolutionary informed approach to understanding low fertility. In: *Trans. R. Soc. B*. 371: 20150157. 2016, s. 3.; KREAGER, Philip. Population theory – A long view... s. 29.

⁹ WACHTER, J. Kenneth. Biodemography comes of age. In: *Demographic Research*, r. 19, 2/2008, s. 1501-1512.

Na druhej strane, biológovia a evoluční vedci si začínajú uvedomovať potrebu demografických výskumov pri vysvetľovaní fenoménov ako plodnosť, časovanie pôrodov či vek pri poslednom počatí.¹⁰ Aplikovanie vedeckej teórie prispieva k interpretácii empirických údajov a pomáha pri ich prezentácii širšej vedeckej obci.

Výskumný zámer demografie a evolučných vied sa prelína vo viacerých tematických okruhoch.¹¹ Menovite ide napríklad o plodnosť, úmrtnosť, sobášnosť (napr. výber partnera pre dlhodobý vzťah), starostlivosť o potomkov, postreprodukčná fáza života a menopauza, či starostlivosť o osoby v postreprodukčnej fáze života, ale aj o migráciu a výskum jednotlivých populácií.

Na nasledujúcich stranách budem ilustrovať, že evolučný prístup a koncepcie evolučnej biológie, či evolučných vied vo všeobecnosti, k skúmaniu demografických javov ako pôrodnosť, plodnosť, sobášnosť a úmrtnosť, či migrácia predstavuje efektívny explanačný rámec. Evolučný prístup disponuje potenciálom preklenúť hranice medzi vedami sociálnymi a humanitnými na jednej strane (ku ktorým, domnievam sa patrí aj demografia) a vedami prírodnými (ako biológia) a tým prispieť ku komplexnému vysvetleniu ľudského (demografického) správania sa. V posledných dvoch desaťročiach sa navyše evolučný prístup začína systematicky aplikovať aj v demografii. Dokladom tohto rozvoja je aj založenie spoločnosti pre Evolučnú Demografiu (*Evolutionary Demography Society*), ktorá združuje bádateľov skúmajúcich populačné procesy inšpirovaných evolučným prístupom.¹²

Cieľom textu je predostrieť čitateľovi akým spôsobom sa využívajú poznatky evolučných vied (ako evolučnej biológie, tak evolučnej antropológie) v demografických výskumoch. Cieľom je:

- načrtnúť vzťah medzi biológiou a demografiou,
- predstaviť evolučnú demografiu a vybrané koncepty evolučných vied.

Biológia a demografia

Evolučná biológia a demografia majú v mnohých ohľadoch spoločné myšlienkové korene.¹³ Otec evolučnej teórie Charles Robert Darwin (1809-1882) bol ovplyvnený dielom ekonóma a demografa Thomasa Roberta Malthusa (1766-1834). Menovite Malthusovou knihou *Esej o Princípoch Populácie*.¹⁴ Malthusove myšlienky mali vplyv nielen na Darwina, ale aj na ďalšieho významného evolučného biológa a Darwinovho súčasníka Alfreda Russela Walleca. Prvenstvo vo formulácii teórie *evolúcie prostredníctvom prirodzeného výberu* sa často pripisuje Darwinovi, no

¹⁰ SEAR, Rebecca. Evolutionary Demography: A Darwinian Renaissance in Demography... s. 406.

¹¹ SEAR, Rebecca. Evolutionary Demography: A Darwinian Renaissance in Demography... s. 408.

¹² Bližšie <http://www.evodemos.org/> [6.8.2020].

¹³ KREAGER, Philip. Darwin and Lotka: Two concepts of population. In: *Demographic Research*, r. 21, 2/2009, s. 469-502.

¹⁴ MALTHUS, Thomas, Robert. *Essay on the Principle of Population*. London: Ward Lock, 1890.

Wallace prišiel s touto myšlienkou v podobnom období ako Darwin.¹⁵ Dôležité však je, že Malthusove myšlienky vplývali na bádateľov, ktorí formovali niektoré zo základných myšlienok evolučnej teórie.

Ako hovorí Sear, evolučná biológia a evolučný prístup k vysvetleniu ľudského správania sa a demografia, sa vyvíjali bok po boku ešte začiatkom dvadsiateho storočia. Dokladom sú napríklad práce amerického matematika Alfreda Jamesa Lotku (1880-1949) či amerického biológa Raymonda Pearla (1879-1940).¹⁶ Zlom nastáva v tridsiatych rokoch dvadsiateho storočia a najmä po skončení druhej svetovej vojny. Do značnej miery je za to zodpovedná aj *Eugenika* a forma, akú nadobudla v Nacistickom Nemecku v období druhej svetovej vojny. V dôsledku zneužívaniu niektorých myšlienok evolučnej teórie a biológie za účelom politickej propagandy a porušovania základných ľudských práv dochádza k odklonu sociálnych a humanitných vied, ako takých, od biológie. Toto tvrdenie platí aj pre demografiu, ktorá sa po týchto udalostiach odkláňa od evolučných a biologických inšpirácií pri vysvetľovaní ľudského správania sa. Biológovia sa v tomto období rovnako „vyhýbali konverzácií“ so spoločenskými vedami a vedcami.

Tento odklon sa nevzťahuje iba k demografii, ale podobné tendencie nachádzame vo viacerých vedných disciplínach. Mohli by sme dokonca hovoriť o akejsi averzii a to nielen zo strany sociálnych a humanitných vedcov, voči aplikovaniu evolučne biologických koncepcií pri vysvetľovaní ľudského správania sa. Spôsob, akým sa zmienené tendencie prejavili, môžeme ilustrovať v reakciách vedcov na dve významné diela. Prvým je dnes už klasická práca britského evolučného biológa Richarda Dawkinsa *Sebecký Gén* (1976)¹⁷ a druhým, amerického entomológa a biológa Roberta Owena Wilson *Sociobiológia. Nová Syntéza* (1975).¹⁸ V poslednej kapitole Wilson aplikoval evolučnú teóriu pri vysvetľovaní sociálneho správania sa ľudského druhu. Tento prístup dostal rovnomenný názov ako jeho kniha – teda sociobiológia. Ako podotkla Rebecca Sear, aj navzdory strachu mnohých sociálnych vedcov nedošlo k zneužívaniu týchto koncepcií v politickom kontexte či pri obhajovaní porušovania základných ľudských práv.¹⁹

Opätovný záujem o aplikáciu o prepojenie evolučnej teórie a sociálnych, humanitných vied vyústil do vzniku viacerých teoretických koncepcií a vykonávaní multidisciplinárnych výskumov. Z mnohých môžeme spomenúť napríklad evolučnú antropológiu a evolučnú demografiu či prístup koevolúcie kultúry a génov,

nazývaný aj teória dvojitej dedičnosti.

V deväťdesiatych rokoch bolo vykonaných viacero výskumov, ktoré sú považované za prvé lastovičky evolučnej demografie. Môžeme spomenúť napríklad práce Hillarda Kaplana, Monique Bergerhoff Mulder, Kima Hilla a Magdaleny Hurtado. Všetci venovali pozornosť problematike plodnosti a reprodukčného správania sa.²⁰ Hill a Hurtado vykonali dlhodobý etnografický výskum u lovcov a zberačov *Aché* žujúcich na východnom území Paraguaja. Hill a Hurtado venovali pozornosť reprodukčnému správaniu z evolučnej perspektívy, pričom využívali okrem metód etnografického interview a zúčastneného pozorovania aj kvantitatívne štatistické metódy.²¹ Ako hovorí Wachter spolupráca demografov a evolučných antropológov vykonávajúcich terénny výskum súčasných lovcov a zberačov, ako v prípade Hilla a Hurtado, predstavuje spôsob efektívneho prepojenia evolučného prístupu a sociálnych vied. Prepojenie tohto typu prináša nielen podstatné empirické zistenia, ale umožňuje aj pokrok v rovine teórii a analytických konceptov.²²

Evolučná demografia a oblasti aplikácie: plodnosť

V demografii, ako v zahraničí, tak na Slovensku, je plodnosť predmetom systematického výskumu demografov.²³ Plodnosť sa líši ako medzi populáciami jednotlivých štátov, tak v rámci jednotlivých skupín v populácii týchto štátov. Plodnosť je komplexným javom a preto vysvetlenie plodnosti samotnej, ako aj spomenutých

²⁰ KAPLAN, Hillard. A theory of fertility and parental investment in traditional and modern human societies. In: *American Journal of Physical Anthropology*, r. 101, S23/1996, s. 91-135.; BORGERHOFF, Mulder, Monique. The demographic transition: are we any closer to an evolutionary explanation? In: *Trends in Ecology & Evolution*, r. 13, 7/1998, s. 266-270. HILL, Kim – HURTADO, Magdalena. *Aché Life History: The Ecology and Demography of Foraging People*. New York: Aldine de Gruyter, 1996.

²¹ HILL, Kim – HURTADO, Magdalena. *Aché Life History: The Ecology and Demography of Foraging People*...1996.; HILL, Kim – HILLARD, Kaplan. Life history theory and anthropology. In: *Annual Review of Anthropology*, r. 28, 1999, s. 397-430.

²² WACHTER, J. Kenneth. Biodemography comes of age... s. 1506.

²³ ŠÍDLŮ, Luděk – ŠPROCHA, Branislav. Transformace plodnosti Česka a Slovenska v 20. a na začátku 21. století v generační perspektivě. In: *Populačné štúdie Slovenska* 7. P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 121-136.; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava Stimul., 2008.; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015.; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*, r. 52, 1/2010, s. 103-119.; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, r. 38, 2014, s. 77-112.; TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady na uzavretie a ukončenie manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 17, 1-2/2007, s. 93-105.; TIŠLIAR, Pavol. K historickej demografii a demografickej histórii na Slovensku. In: *Historická demografie*, r. 35, 2/2011, s. 179-185.; TIŠLIAR, Pavol. Historical Demography in Slovakia in the last century. In: *European researcher*, r. 41, 1/2012, s. 259-265.; TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 25, 2/2015, s. 3-13.

¹⁵ LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006.

¹⁶ SEAR, Rebecca. Evolutionary Demography: A Darwinian Renaissance in Demography... s.407.

¹⁷ DAWKINS, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 1976.

¹⁸ WILSON, O. Edward. *Sociobiology: The New Synthesis*. United States: Oxford University Press, 1975.

¹⁹ SEAR, Rebecca. Evolutionary Demography: A Darwinian Renaissance in Demography... s.408; tiež LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006.; LEVITIS, Abraham, Daniel. Evolutionary Demography. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Second edition*. WRIGHT, D. James (eds.). 2015, s. 413.

rozdielností, vyžaduje zohľadnenie faktorov evolučných, historických, sociálnych, kultúrnych, ekonomických a ekologických.

Evolučná demografia, teda aplikácia evolučnej teórie pri výskume demografického správania sa, podľa Ruth Mace spočíva na predpoklade, že všetky organizmy sú formované v procese prirodzeného výberu.²⁴ Prirodzený výber formuje nielen vonkajšie a vnútorné fyziologické a fyzické vlastnosti organizmov, ale aj ich behaviorálne prejavy. Ako hovorí Sear, aby sme dokázali efektívne odpovedať na otázku „prečo majú ľudia deti“, musíme zohľadniť evolučné faktory. Ľudia disponujú evolučne vyvinutými fyziologickými, psychologickými a behaviorálnymi mechanizmami, ktorých fungovanie podporuje plodenie detí, pretože plodenie detí je primárnym spôsobom pre zabezpečenie reprodukčného úspechu.²⁵

Pozrime sa teraz na niekoľko konceptov, ktoré sa využívajú v evolučnej biológii a ktoré dokážu efektívne rozšíriť explanačný potenciál demografických výskumov. V rámci evolučného prístupu v demografii sa aplikujú viaceré teoretické koncepcie. Jednou z nich je teória životnej histórie/trajektórie, teória rodičovskej investície či teória nepriamej zdatnosti. Všetky zmienené koncepty sú súčasťou širšieho evolučného prístupu v prírodných a sociálnych vedách.

Pre výskum plodnosti a reprodukcie je obzvlášť dôležitý koncept nepriamej zdatnosti. Tento koncept rozpracoval v roku 1964 evolučný biológ William D. Hamilton. Poukázal na potrebu rozlíšenia dvoch druhov zdatností, priamej a nepriamej (či inkluzívnej zdatnosti) pri posudzovaní reprodukčného úspechu jednotlivcov.²⁶ Priama zdatnosť vypovedá o počte potomkov, a prostredníctvom nich odovzdaných génov do ďalších generácií, splodených jednotlivcom a jeho partnerom/kou. Nepriama zdatnosť, na druhej strane, hovorí o reprodukčnom úspechu nielen vo vzťahu k potomkom priamo splodených jedincami, ale aj o génoch odovzdaných do ďalších generácií prostredníctvom starostlivosti o príbuzných a ich potomkov (neter, synovci, bratrance, sesternice), s ktorými je jednotlivec geneticky príbuzný.

Na koncept nepriamej zdatnosti logicky nadväzuje aj koncept kooperatívneho systému rozmnožovania, ktorý sa vyvinul u ľudí a teória starých mám, ktorá vysvetľuje evolučný pôvod menopauzy a postreprodukčného obdobia života.²⁷ Kra-

mer a Otárola-Castillo definujú kooperatívny spôsob rozmnožovania, zahrnujúci starostlivosť a výchovu potomkov ako reprodukčný systém, v ktorom členovia príbuzenskej či sociálnej skupiny pomáhajú s výchovou a zabezpečovaním potomkov, alebo ich matiek.²⁸ Táto pomoc sa pritom nemusí vzťahovať len na materiálne zabezpečenie, ale aj na trávenie voľného času a odovzdávanie znalostí, zručností či noriem prostredníctvom mechanizmov kultúrneho učenia.²⁹ Získanie týchto znalostí, zručností či vedomostí však môže mať dôsledky aj na materiálne aspekty života a reprodukčný úspech jednotlivcov.

Teória starých mám je evolučnej koncepciou vysvetľujúcou relatívne dlhý postreprodukčný život u ľudí a menopauzu. Evolučná antropologička Kristen Hawkesová, tvrdí, že pre ľudský druh je špecifická relatívne dlhá dĺžka života nasledujúca po menopauze (postreprodukčné obdobie života žien) a nie menopauza ako taká. Bádania poukazujú na dôležitú úlohu starých mám v materskej línii počas evolúcie ľudského druhu, z čoho je odvodený aj samotný názov.³⁰ Podľa tohto prístupu po dosiahnutí určitého veku je výhodnejšie investovať materiálne aj nemateriálne zdroje už do splodených potomkov a ich vnúcat. Pomoc starých rodičov, obzvlášť starých mám v materskej línii, pri výchove a zabezpečovaní vnúcat, tak mohla zohrávať kľúčovú úlohu v evolúcii ľudského druhu.³¹

Teória životnej histórie/trajektórie je evolučnou teóriou, ktorá sa zaoberá alokáciou, teda prerozdeľovaním, energie a zdrojov do činností vzťahujúcich sa k prežitiu, reprodukcii a rastu, počas života jednotlivcov. Tento koncept je založený na predpoklade, že energia investovaná do jednej činnosti či cieľa nemôže byť využitá pre inú činnosť či cieľ.³² To nevyhnutne spôsobuje existenciu kompromisov pri prerozdeľovaní energie – napríklad medzi prežitím a reprodukciou alebo rozhodovaním sa medzi investíciou už do potomkov narodených či plodenia potomkov nových.³³

²⁸ KRAMER, L. Karen - OTÁROLA-CASTILLO, Erik. When mothers need others: The impact of hominin life history evolution on cooperative breeding. In: *Journal of Human Evolution*, r. 84, 2015, s. 16-24.

²⁹ UHRIN, Michal. Starorodičovstvo z evolučnej perspektívy. In: *Slovenský Národopis*, r. 68, 1/2020, s. 68-83.

³⁰ HAWKES, Kristen - O'CONNELL, F. James - BLURTON JONES, G. Nicholas - ALVAREZ, Helen - CHARNOV, L. Eric. Grandmothering, Menopause, and the Evolution of Human Life Histories. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, r. 95, 3/1998, s. 1336-39; HAWKES, Kristen - PAINE, R. Richard (ed.). *The evolution of human life history*. Santa Fe: Shool Ford Advanced Research Press, 2006.

³¹ HRDY, Sarah. Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding...*; UHRIN, Michal. Starorodičovstvo z evolučnej perspektívy...

³² SEAR, Rebecca. Evolutionary contributions to the study of human fertility. In: *Population studies: A Journal of Demography*, r. 69, 1/2015, s. 48.

³³ HILL, Kim - HILLARD, Kaplan. Life history theory and anthropology. *Annual Review of Anthropology*, r. 28, 1999, s. 397-430

²⁴ MACE, Ruth. When not to have another baby: An evolutionary approach to low fertility. In: *Demographic Research*, r. 30, 1/2014, s. 1075.

²⁵ SEAR, Rebecca. Evolutionary contributions to the study of human fertility. In: *Population studies: A Journal of Demography*, r. 69, 1/2015, s. 42.

²⁶ HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour I. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7, 1/1964, s. 1-16; HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour II. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7, 1/1964, s. 17-52.

²⁷ HRDY, Sarah. Blaffer. *Mother nature: A History of Mothers, Infants and Natural Selection*. New York: Pantheon, 1999; HRDY, Sarah. Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 2009.

Rodičovské investície sa taktiež pokladajú za črtu či súčasť životnej trajektórie jednotlivcov, podobne ako časovanie reprodukcie či ukončenie reprodukcie. Predpokladá sa, že rodičovské investície do potomkov, sú adaptáciou pre maximalizáciu dlhodobého reprodukčného úspechu rodičov. Je všeobecne známe, že maximalizácia reprodukčného úspechu nemusí spočívať nevyhnutne v maximalizáciu počtu splodených potomkov.³⁴ To znamená, že v určitých situáciách je pre rodičov výhodnejšie zdroje venovať do starostlivosti a výchovy už narodených detí, ako snažiť sa o počatie ďalších potomkov. Shennan v tomto kontexte upozorňuje na dôležitý fakt. Týmto faktom je kompromis medzi maximálnym možným počtom splodených potomkov a faktickým počtom potomkov, ktorých sú rodičia schopní vychovať do reprodukčného veku.³⁵

Môžeme teda zhrnúť, že plodnosť rovnako aj reprodukčný úspech odkazujú na počet splodených potomkov v priebehu života. Z perspektívy evolučných vied je však dôležitá aj nepriama zdatnosť jednotlivcov. Teda nielen počet splodených potomkov a prostredníctvom nich odovzdaných génov do ďalších generácií, ale aj počet osôb, ktorých nie je jednotlivec genetickou matkou či otcom, ale zdieľa s nimi spoločné gény.

Plodnosť je mnohorozmerný a komplexný jav. Časovanie plodnosti, vek, v ktorom dôjde k narodeniu prvého dieťaťa ako aj vek, v ktorom dôjde k ukončeniu reprodukcie, ovplyvňujú mnohé faktory. Okrem fyziologických a evolučných faktorov, ovplyvňujúcich všetky aspekty počatia dieťaťa, musíme brať ohľad na faktory ekonomické a ekologické, kultúrne a sociálne – napríklad sociálne normy vzťahujúce sa k užívaniu antikoncepcných a kontracepcných prostriedkov. Plodnosť ženy (alebo aj jednej ženy a jedného muža) je ovplyvnená aj inými jedincami, ku ktorým patria príbuzní, priatelia a známi.³⁶ Nesmieme však opomenúť ani vplyv prestížnych jedincov, ktorých rozhodnutia môžu v dnešnej dobe rýchleho a jednoduchého šírenia informácia potenciálne ovplyvňovať reprodukčné správanie sa iných ľudí, prostredníctvom mechanizmov kultúrneho učenia a kognitívnych predpojatostí/zaujatostí.

Kultúrna Evolúcia

Opätovný záujem o aplikovanie konceptov pochádzajúcich z biológie, ktorého počiatok je možné datovať do osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia, v demografii predstavuje dôležitý moment v snahe o komplexné vysvetlenie populačných procesov. V osemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia sa v evolučnej antro-

pologii začína rozvíjať teoretické smerovanie, známe ako teória dvojitej dedičnosti (*dual inheritance theory*) a teória koevolúcie kultúry a génov (*culture and gene coevolution*). Prelomovou prácou bolo dielo *Culture and the Evolutionary Process* Roberta Boyda a Peter Richersona publikované v roku 1985. Tento teoretický prístup znamená evolučné vysvetlenie kultúry, definovanej ako spoločensky naučené správanie, viery, hodnoty, názory, postoje atď. Kultúra ovplyvňuje prostredie, ktorému čelia a musia sa prispôbiť ľudské gény a *vice versa*.³⁷ Ľudia disponujú psychologickými kapacitami na osvojenie si lokálnych zvykov, presvedčení, noriem, praktík a zručností, ako aj psychologickými zaujatostami (*bias*), ktoré napomáhajú pri získavaní najužitočnejších informácií týkajúcich sa prežitia a reprodukcie.³⁸

Boyd a Richerson sformulovali hypotézu o vývoji psychologických mechanizmov, ktoré umožňujú ľuďom učiť sa a osvojovať si často komplexné informácie, vrátane noriem, od iných jedincov.³⁹ Normy sa môžu vzťahovať napríklad k veku rodičov pri počatí prvého dieťaťa či k veku, v ktorom muž alebo žena ukončia reprodukciu, ako aj k počtu počatých a vychovaných potomkov.

Z hľadiska kultúrnej evolúcie a kultúrneho učenia je teda dôležité, ako si ľudia osvojujú informácie. Sociálne procesy kultúrneho učenia spadajú do dvoch kategórií, zodpovedajúcich obsahovej a kontextuálnej zaujatosti. Pod termínom *zaujatosť* sa rozumejú pravidlá, ktoré ovplyvňujú to, či si kultúrne prvky/normy/idey atď. osvojíme alebo nie.

Pri kontextuálnej zaujatosti sú dôležité podnety od jednotlivcov, od ktorých sa jednotlivec učí. Takýto jednotlivec sa označuje ako model. Osoby označované ako modely sú zručné, úspešné a rešpektované. Práve od nich iné osoby získavajú adaptívne informácie, relevantné v danom prostredí. Tieto informácie sa vzťahujú ako k prežitiu, tak k reprodukcii. Dôležitým sa stáva, kto prezentuje a zastáva dané idey, ako aj to, do akej miery sú dané idey a činnosti rozšírené a bežné. Kontextuál

³⁴ MACE, Ruth. When not to have another baby: An evolutionary approach to low fertility. In: *Demographic Research*, r. 30, 1/2014, s. 1075, 1088.

³⁵ SHENNAN, Stephen. Evolutionary Demography and the Population History of the European Early Neolithic. In: *Human Biology*. R. 81, 2-3/2009, s. 340.

³⁶ SHENNAN, Stephen. Evolutionary Demography and the Population History of the European Early Neolithic... s. 339-340.

³⁷ BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Culture and the evolutionary process*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1985; HENRICH, Joseph. Demography and cultural evolution: How adaptive cultural processes can produce maladaptive losses: The Tasmanian case. In: *American Antiquity*, r. 69, 2/2004, s. 197-214; HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie. *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

³⁸ LANMAN, Jonathan. The Evolutionary anthropology of religion: Surveying the field. In: CLEMENTS, Niki, Kasumi (eds.). *Mental Religion: The Brain, Cognition, and Culture*, Macmillan Interdisciplinary Handbooks: Religion, Macmillan Publishers, 2016, s. 67.

³⁹ BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. Culture and the evolution of human cooperation. *Phil. Trans. R. Soc. B*, 364, 2009, s. 3282.; CHUDEK, Maciek - HENRICH, Joseph. (2011). Culture-gene coevolution, norm-psychology and the emergence of human prosociality. In: *Trends in Cognitive Sciences*, r. 15, 5/2009, s. 218-226.

na zaujatosť je ovplyvnená úspechom, prestížou, a na druhej strane konformitou.⁴⁰

Boyd a Richerson, inšpirovaní evolučným prístupom, sa zaoberali aj problematikou demografického prechodu/ demografickej tranzície. Na základe matematických a kultúrne evolučných modelov sa snažili testovať hypotézu, že nízka plodnosť charakteristická pre spoločnosti, ktoré prešli demografickým prechodom, môže byť dôsledok osvojovania a napodobňovania istého druhu správania sa prostredníctvom mechanizmu kopírovania na základe prestíže a konformity.⁴¹ Inak povedané, evolučne vyvinuté kognitívne predpojatosti k napodobňovaniu úspešných, zručných a známych jedincov – alebo jedincov s vysokým sociálnym statusom v našich lokálnych sociálnych sieťach – môžu spôsobovať posun k zníženej plodnosti.⁴² Sear dodáva, že podľa spomínaných autorov, akonáhle sa objavili možnosti získania vysokého sociálneho postavenia spôsobmi, ktoré boli v rozpore s plodením detí, začal sa postupne vysoký sociálny status asociovať aj s nižšou plodnosťou (v porovnaní s priemernou hodnotou). Toto správanie mohlo byť následne kopírované jednotlivcami s nižším sociálnym statusom prostredníctvom kultúrnej transmisie založenej na napodobňovaní prestížnych a úspešných jedincov, pretože úspech sa asocioval aj so zníženou plodnosťou.⁴³ Tieto procesy mohli spôsobiť nielen zníženie plodnosti, ale aj jej odkladanie do stále neskoršieho a neskoršieho veku.

Boyd s Richersonom predložili podnetné vysvetlenia pre zníženie plodnosti v spoločnostiach, ktoré prekonal demografický prechod. Avšak spôsob, akým úspešní jednotlivci vyznačujúci sa odkladaním reprodukcie do neskoršieho veku či nižším počtom splodených potomkov, ovplyvňujú správanie ostatných členov spoločnosti, vyžaduje overenie prostredníctvom empirického výskumu.

Záver

Evolučná demografia predstavuje interdisciplinárny prístup, v rámci ktorého sa využívajú teoretické koncepcie ako aj metódy a techniky výskumu pochádzajúce

nielen z biológie a demografie, ale aj antropológie, gerontológie, epidemiológie, medicíny, behaviorálnej ekológie a ďalších vedných odborov, pri výskume populačných procesov.⁴⁴ Viacerí bádatelia poukazujú nielen na explanačný potenciál evolučnej teórie pri skúmaní ľudského správania sa, ale aj na jej potenciál zjednotiť, či zastrešiť rôznorodé výskumy pod jednu teoretickú platformu.⁴⁵ Evolučná demografia rozširuje teoretický arzenál demografie o evolučné vysvetlenia demografických javov. V tomto úsilí využíva koncepcie, k akým patrí napríklad *rodičovská investícia* či *inkluzívna zdatnosť*, ktoré umožňujú komplexnejší pohľad aj na problematiku plodnosti.

Evolučná demografia taktiež venuje pozornosť evolúcii kultúrnej, ktorá prebieha často podstatne rýchlejšie ako evolúcia biologická. Zameriava sa na normy vzťahujúce sa k plodnosti, reprodukcii, užívaniu antikoncepcčných a kontracépčných prostriedkov či starostlivosti o osoby v postreprodukčnej fáze života, a na vplyv týchto noriem na reprodukčné správanie sa jednotlivcov a populácií. Skúmanie kultúrnych noriem vo všeobecnosti umožňuje potenciálne odpovedať na otázku prečo sa plodnosť odlišuje medzi jednotlivcami a populáciami. Ľudské bytosti sú umiestnené do spleťtých vzťahov, pravidiel, noriem a nariadení, v kontexte ktorých musia vykonávať zásadné rozhodnutia vzťahujúce sa k plodnosti. Aby sme dosiahli komplexné porozumenie demografického a reprodukčného správania sa jednotlivcov a populácií, musíme prihliadnuť na faktory evolučné, historické, ekonomické, ekologické, sociálne a kultúrne. Postaviť do popredia len niektoré z nich a iné schovať za oponu by znamenalo, domnievam sa, využívať neúplnú perspektívu.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Literatúra

- BORGERHOFF, Mulder, Monique. The demographic transition: are we any closer to an evolutionary explanation? In: *Trends in Ecology & Evolution*, r. 13, 7/1998, s. 266-270.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Culture and the evolutionary process*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1985.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *The origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

⁴⁴ LEVITIS, Abraham, Daniel. Evolutionary Demography. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Second edition*. WRIGTH, D. James (eds.). 2015, s. 414.

⁴⁵ KREAGER, Philip. Population theory – A long view... s. 29.; CAREY, J. James. Biodemography: Research prospects and directions. In: *Demographic Research*, r. 19. 2008, s. 1749-1758; KAPLAN, Hillard – GURVEN, Michael. Top-down and bottom-up research in biodemography. In: *Demographic Research*, r. 19, 2/2008, s. 1587-1602.

⁴⁰ HENRICH, Joseph. The evolution of costly displays, cooperation and religion: credibility enhancing displays and their implications for cultural evolution. In: *Evolution and Human Behavior*, r. 30, 4/2009, s. 244-260; RICHERSON, Peter. James. Human cooperation is a complex problem with many possible solutions: Perhaps all of them are true! In: *Cyodynamics*, 4, 2013, s. 147.

⁴¹ BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Culture and the evolutionary process*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1985; BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *The origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2005; BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Not by genes alone: how culture transformed human evolution*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2008.

⁴² BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Culture and the evolutionary process*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1985; pozri tiež BORGERHOFF, Mulder, Monique. The demographic transition: are we any closer to an evolutionary explanation?... s. 266-270.

⁴³ SEAR, Rebecca. Evolutionary Demography: A Darwinian Renaissance in Demography..., s. 406.; COLLERAN, Heidi. The cultural evolution of fertility decline. In: *Phil. Trans. R. Soc. B*. 371: 20150152. 2016, s. 1-12.

- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. *Not by genes alone: how culture transformed human evolution*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2008.
- BOYD, Robert – RICHERSON, Peter. James. Culture and the evolution of human cooperation. *Phil. Trans. R. Soc. B*, 364, 2009, s. 3281-3288.
- BURCH, K. Thomas. Demography in a new key: A theory of population theory. In: *Demographic Research*, r. 9, 2/2003, s. 263-284.
- BURGER, Oskar – BAUDISCH, Annette – VAUPEL, W. James. Human mortality improvement in evolutionary context. In: *PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America)*, r. 109, 44/2012, s. 18210-18214.
- BURGER, Oskar – DeLONG, P. John. What if fertility decline is not permanent? The need for an evolutionary informed approach to understanding low fertility. In: *Trans. R. Soc. B*, 371: 20150157. 2016, s. 1-8.
- CAREY, J. James. Biodemography: Research prospects and directions. In: *Demographic Research*, r. 19. 2008, s. 1749-1758.
- COLLERAN, Heidi. The cultural evolution of fertility decline. In: *Phil. Trans. R. Soc. B*, 371: 20150152. 2016, s. 1-12.
- DAWKINS, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- EWBANK, Douglas. Measuring selection in human populations using the growth rate per generation. *Phil. Trans. R. Soc. B* 371: 20150148, s. 1-8.
- HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour I. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7. 1/1964, s. 1-16.
- HAMILTON, D. William. The genetical evolution of social behaviour II. In: *Journal of Theoretical Biology*, r. 7. 1/1964, s. 17-52.
- HAWKES, Kristen - O'CONNELL, F. James – BLURTON JONES, G. Nicholas – ALVAREZ, Helen – CHARNOV, L. Eric. Grandmothering, Menopause, and the Evolution of Human Life Histories. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, r. 95, 3/1998, s. 1336-39.
- HAWKES, Kristen – PAINE, R. Richard (ed.). *The evolution of human life history*. Santa Fe: Shhool Ford Advanced Research Press, 2006.
- HENRICH, Joseph. Demography and cultural evolution: How adaptive cultural processes can produce maladaptive losses: The Tasmanian case. In: *American Antiquity*, r. 69, 2/2004, s. 197-214.
- HENRICH, Joseph – HENRICH, Natalie. *Why Humans Cooperate: A cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- HENRICH, Joseph. The evolution of costly displays, cooperation and religion: credibility enhancing displays and their implications for cultural evolution. In: *Evolution and Human Behavior*, r. 30, 4/2009, s. 244-260.
- HILL, Kim – HURTADO, Magdalena. *Ache Life History: The Ecology and Demography of Foraging People*. New York: Aldine de Gruyter, 1996.
- HILL, Kim – HILLARD, Kaplan. Life history theory and anthropology. In: *Annual Review of Anthropology*, r. 28, 1999, s. 397-430.
- HRDY, Sarah. Blaffer. *Mother nature: A History of Mothers, Infants and Natural Selection*. New York: Pantheon, 1999.
- HRDY, Sarah. Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 2009.
- CHUDEK, Maciek – HENRICH, Joseph. (2011). Culture-gene coevolution, norm-psychology and the emergence of human prosociality. In: *Trends in Cognitive Sciences*, r. 15, 5/2009, s. 218-226.
- KRAMER, L. Karen – OTÁROLA-CASTILLO, Erik. When mothers need others: The impact of hominin life history evolution on cooperative breeding. In: *Journal of Human Evolution*, r. 84, 2015, s. 16-24.
- KAPLAN, Hillard. A theory of fertility and parental investment in traditional and modern human societies. In: *American Journal of Physical Anthropology*, r. 101, S23/1996, s. 91-135.
- KAPLAN, Hillard – GURVEN, Michael. Top-down and bottom-up research in biodemography. In: *Demographic Research*, r. 19, 2/2008, s. 1587-1602.
- KREAGER, Philip. Darwin and Lotka: Two concepts of population. In: *Demographic Research*, r. 21, 2/2009, s. 469-502.
- KREAGER, Philip. *Two concepts of population: The long view*. Paper Prepared for the XXVI IUSSP International Population Conference Marrakech, 27 September – 2 October, 2009, s. 1-15. On-line dostupné na: <http://iussp2009.princeton.edu/papers/90656>
- KREAGER, Philip. Population theory – A long view. In: *Population Studies*, r. 69, 1/2015, s. 29-37.
- LARSON, J. Edward. *Evolúcia: Neobyčajná história jednej vedeckej teórie*. Bratislava: SLOVART, 2006.
- LEVITIS, Abraham, Daniel. Evolutionary Demography. In: International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Second edition. WRIGTH, D. James (eds.). 2015, s. 413-419.
- LEVITIS, Abraham, Daniel. Before senescence: the evolutionary demography of ontogenesis. In: *Proc. R. Soc. B*, 278/2011, s. 801-809. doi:10.1098/rspb.2010.2190.
- MACE, Ruth. When not to have another baby: An evolutionary approach to low fertility. In: *Demographic Research*, r. 30, 1/2014, s. 1074-1096.
- MALTHUS, Thomas, Robert. *Essay on the Principle of Population*. London: Ward Lock, 1890.
- SEAR, Rebecca. Evolutionary contributions to the study of human fertility. In: *Population studies: A Journal of Demography*, r. 69, 1/2015, s. 39-55.

- SEAR, Rebecca. Evolutionary Demography: A Darwinian Renaissance in Demography. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. WRIGHT, D. James. (eds.). Oxford: Elsevier. 2nd edition, r. 8, 2015, s. 406–412.
- SEAR, Rebecca – LAWSON, W. David – KAPLAN, Hillard – SHENK, K. Mary. Understanding variation in human fertility: what can we learn from evolutionary demography? In: *Phil. Trans. R. Soc. B*. 371: 20150144. 2016, s. 1-16.
- SHENNAN, Stephen. Evolutionary Demography and the Population History of the European Early Neolithic. In: *Human Biology*. R. 81, 2-3/2009, s. 339-355.
- ŠÍDLO, Luděk – ŠPROCHA, Branislav. Transformace plodnosti Česka a Slovenska v 20. a na začátku 21. století v generační perspektivě. In: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHOVÁ, Terézia. (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 121-136.
- LANMAN, Jonathan. The Evolutionary anthropology of religion: Surveying the field. In: CLEMENTS, Niki, Kasumi (eds.). *Mental Religion: The Brain, Cognition, and Culture*, Macmillan Interdisciplinary Handbooks: Religion, Macmillan Publishers, 2016, s. 63-82.
- RICHERSON, Peter. James. Human cooperation is a complex problem with many possible solutions: Perhaps all of them are true!. In: *Chydynamics*, 4, 2013, s. 139-152.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*, r. 52, 1/2010, s. 103-119.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, r. 38, 2014, s. 77-112.
- TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. Storočí (teoretické a metodické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 25, 2/2015, s. 3-13.
- UHRIN, Michal. Starorodičovstvo z evolučnej perspektívy. In: *Slovenský Národopis*, r. 68, 1/2020, s. 68-83.
- VANCE, Rupert. Is theory for demographers? In: *Social Forces*, r. 31, 1/1952, s. 9-13.
- WACHTER, J. Kenneth. Biodemography comes of age. In: *Demographic Research*, r. 19, 2/2008, s. 1501-1512.
- WILSON, O. Edward. *Sociobiology: The New Synthesis*. United States: Oxford University Press, 1975.

Internetové zdroje

<<http://www.evodemos.org/>>

Úmrtnosť v Hlohovci, Svätom Petry a Koplotovciach v rokoch 1872 – 1873

Zuzana Fajnorová

Ing. Zuzana Fajnorová, M.Sc., LL.M.oec.
University of Ss. Cyril & Methodius
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
817 01 Trnava
Slovakia
e-mail: fajnorova1@ucm.sk

Populačné štúdie Slovenska 13:21-35

Mortality in Hlohovec, Svätý Peter and Koplotovce in the years 1872 – 1873

The paper discusses the mortality of the population of Hlohovec and two neighbouring villages Svätý Peter and Koplotovce during the period of cholera epidemic in 1872–1873 and it strives to examine the impact of this epidemic on the overall mortality in the researched region. The basis of the research are the data on death records collected from the local mortality register covering the period 1872 – 1873 and focusing on information regarding the number, gender, age, illness or other cause of death of the deceased people.

Keywords: (infant) mortality, epidemic, cholera, cause of death, illness, health care, Hlohovec

Úvod

V príspevku sa budeme venovať analýze matričných údajov úmrtnej matriky hlohoveckej rímskokatolíckej kolatúry z rokov 1872/1873, do ktorej okrem mesta Hlohovec prislúchali v tomto období aj obce Svätý Peter a Koplotovce. Chronologické vymedzenie témy nie je náhodné. V uvedených rokoch sa z pohľadu dejín na Slovensku vyskytla ďalšia výraznejšia vlna epidémie cholery. Našou snahou tak bude zistiť, ako a či sa vôbec odrazila táto epidémia v mikroregióně hlohovecka. Hlavným cieľom je tak drobná sondáž, analýza a deskripcia mortality hlohoveckej kolatúry na základe matričných záznamov, ktorá bola ovplyvnená aj celkovou hospodársko-spoločenskou situáciou 19. storočia. Sprvu sa tak budeme venovať najmä všeobecnej spoločenskej a hospodárskej situácii a zdravotným pomeroch.

Obdobie 19. storočia je významnou a dynamickou epochou novovekých dejín. Vo víre revolúcií, ktoré sa prehňali starým kontinentom sa naštartovali mnohé spoločensko-politické zmeny. Začali sa rúcať staré skostnatené modely hierarchického usporiadania spoločnosti, silnelo postavenie a práva meštianstva a začala sa vytvárať nová, silná trieda majiteľov fabrik a bohatých podnikateľov. Bolo to obdobie dovtedy nevídaného vedecko-technického pokroku, ktorý išiel ruka v ruku s dynamickou industrializáciou spoločnosti. Boli objavené nové chemické prvky, začali sa vyrábať a používať nové materiály, vznikali nové prístroje a vynálezy. Obrovský prelom znamenalo objavenie elektrického prúdu a postupná elektrifikácia. Pokroky zaznamenala aj medicína a vďaka využitiu pary a budovaniu železníc začal rozkviatať obchod. Zjednodušilo sa tak prepravovanie tovarov a železnice v neposlednom rade prispeli aj k väčšej mobilite obyvateľstva, čo viedlo k rýchlejšiemu šíreniu infekčných ochorení naprieč Európou.

Územie Uhorska, a teda aj dnešného Slovenska ako jeho integrálnej súčasti, je potrebné vnímať v kontexte týchto zmien. Práve tieto spoločensko-politické a hospodárske zmeny mali dopad na demografický vývoj krajiny. Ovplyvňovali nie len životný štandard obyvateľstva, ale aj úroveň poskytovanej zdravotnej starostlivosti, a to prostredníctvom etablovania nových vedeckých poznatkov, čím priamo ovplyvňovali nie len populačný prírastok, ale aj mieru úmrtnosti.

Spoločenská situácia v druhej polovici 19. storočia

Dlhé 19. storočie, na začiatku ktorého stojí Veľká francúzska revolúcia a na jeho konci Veľká vojna, sa vyznačuje turbulentnými spoločenskými zmenami. Bolo sprevádzané sériou revolúcií, ktoré následne striedali snahy o návrat do pôvodného stavu. Tieto spoločenské procesy súvisiace hlavne so silnejúcim nacionalizmom neobišli ani územie Habsburskej monarchie a dnešného Slovenska ako jeho integrálnej súčasti.¹

Keďže Habsburská monarchia bola mnohonárodnostným zoskupením, stávala sa otázka národnostných pomerov a rovnoprávnosti stále akútnejšou. S tým súviseli aj snahy o prebúdzanie národného povedomia Slovákov. Napriek tomu, že snahy o dosiahnutie autonómie Slovákov v rámci Uhorska, respektíve monarchie počas revolučných rokov 1848 a 1849 neboli úspešné, priniesol porevolučný neoabsolutizmus aspoň čiastočné zlepšenie ich postavenia.² Rakúsko-Uhorské vyrovnanie a zavedenie dualistického princípu štátu v roku 1867 však znamenalo pre Slovákov zásadné obmedzenie ich postavenia v nových štátoprávných podmienkach a po

prijatí Národnostného zákona aj vystavenie asimilačnému tlaku a maďarizácii.³ Prispelo to k narastaniu napätia a nespokojnosti v spoločnosti.

Modernizačné procesy naštartované koncom 18. storočia pokračovali aj po revolúcii. Bolo zavedené všeobecné zdanenie, občianska rovnosť, rozširovali sa občianske slobody. Prišlo k zrušeniu cirkevného desiatku a deviatku plateného zemepánovi a čiastočne boli zrušené poddanské povinnosti. Pozitívne to ovplyvnilo nie len spoločenský, ale aj ekonomický vývoj. Avšak na druhej strane narastala aj nespokojnosť, pretože zrušenie poddanských povinností sa týkalo len urbárskych poddaných a bolo realizované za výkup. Pôda, ktorú obrábali, tak mohla zostať v ich vlastníctve len za vysoké sumy. Nedoriešenou naďalej zostávala otázka neurbárskych roľníkov, ktorým feudálne povinnosti zostali nezmenené prakticky až do 90. rokov. Určité pozostatky feudalizmu tak aj naďalej prežívali v rôznych formách až do rozpadu monarchie.⁴

Vývoj hospodárstva v druhej polovici 19. storočia

Napriek prebiehajúcej industrializácii v Európe od konca 18. storočia zostávalo Uhorsko aj naďalej agrárnou krajinou. Dosvedčuje to fakt, že ešte pred prvou svetovou vojnou až 62% obyvateľov pracovalo v poľnohospodárstve.⁵ To sa zameriavalo predovšetkým na pestovanie obilnín, vďaka čomu si Uhorsko vyslúžilo predikát „obilnica Európy“. Avšak agrárna kríza v poslednej štvrtine 19. storočia a prílev lacného zámorského obilia do Európy pripravil Uhorsko o zahraničné trhy. Nové odbytie pre svoje agrárne produkty našlo v Predlitavsku (rakúskej časti Rakúsko-Uhorska). Uhorsko tak z tohto spojenia profitovalo nie len kapitálovo, ale aj zahraničnoobchodne a v spojení s vlastnou hospodárskou politikou vytvorilo priaznivé predpoklady pre hospodársky rast. Avšak treba pripomenúť, že v hospodárskej politike po roku 1867 zohrával veľmi dôležitú úlohu štát a opatrenia smerujúce na podporu jednotlivých ekonomických odvetví formou napríklad dotácií, daňových úľav a podobne sa vyznačujú prvkami ekonomického nacionalizmu. V praxi to znamenalo, že úľavy sa poskytovali hlavne „vlasteneckým“ maďarským podnikom.⁶

Napriek tomu, že plošná industrializácia a cieľavedomá koncentrácia priemyslu do Budapešti zapríčinili, že územie dnešného Slovenska postupne strácalo svoje dominantné postavenie, zostalo v priebehu celého 19. storočia významným hospodárskym regiónom.⁷ Od 90. rokov 19. storočia sa postupne zdynamizoval

³ HOLEC, Roman. Rakúsko-Uhorsko: Žalár národov? In: *Historická revue*, 2013, č. 9, s. 6

⁴ LIPTÁK, Eubomír et al. Krátke dejiny..., s. 221-222.

⁵ Tamže, s. 224.

⁶ HOLEC, Roman. Medzi perifériou a vzorom súčasnej Európy : Ekonomika Rakúsko-Uhorska v medzinárodnom kontexte. In: *Historická revue*, 2013, roč. 24, č. 9, s. 21-22.

⁷ LIPTÁK, Eubomír et al. Krátke dejiny..., s. 224; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *100. rokov obyvateľstva Slovenska : od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : MKD, 2018, s. 22-23.

¹ KODAJOVÁ Daniela. Habsburská monarchia v dlhom 19. storočí. In: *Historická revue*, 2013, roč. 24, č. 9, s. 12.

² LIPTÁK, Eubomír et al. *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003, s. 217-221.

priemyselný rozvoj na dnešnom území Slovenska, a to hlavne vďaka výstavbe železničných tratí a dôležitých železničných uzlov. Vytvárali sa tak nevyhnutné podmienky pre výrobnú a obchodnú činnosť, mobilitu pracovnej sily z vidieka do miest, rozvoj turistiky a v neposlednom rade tiež prírlev zahraničných robotníkov.⁸ Rozvíjal sa hlavne potravinársky priemysel, ktorého podiel na celkovej továrenskej výrobe krajiny na začiatku 20. storočia predstavoval 40%.⁹ Významnú úlohu zohrával aj drevársky, železiarsky, kovospracujúci a textilný priemysel. Napriek značnému rozmachu priemyslu však regióny dnešného Slovenska zostali prevažne agrárne len s niekoľkými priemyselnými ostrovmi.

Na jednej strane sa teda 19. storočie vyznačuje postupným rozvojom priemyslu, no na druhej strane spoločenské zmeny vyvolávali nespokojnosť. Napríklad už spomínané vysoké sumy za výkup pôdy pri zrušení poddanských povinností urbárskych roľníkov alebo uprednostňovanie „vlasteneckých“ maďarských podnikov, ktorí požívali podporu zo strany štátu. Aj spomínaná výstavba železničných tratí, ktorá nesporne priniesla pre spoločnosť viac výhod ako nevýhod, sa stretla s nespokojnosťou. Na jednej strane sa dymiaci lokomotíva a továrenský komín stali symbolom pokroku, no na druhej strane tisíce furmanov a pltníkov prišlo o svoje živobytie.¹⁰ Veľké zadlženie Uhorska malo okrem toho za následok nárast daňového zaťaženia, ktoré museli znášať najmä menší a strední roľníci.¹¹

Zmeny, ktorými v 19. storočí prechádzala Európa, síce postupne prenikali aj do Uhorska, ale ich zavádzanie bolo veľmi pomalé a častokrát aj brzdené. To platí aj pre vedecko-technický pokrok. Najväčším handicapom uhorskej ekonomiky pritom bol nedostatočný kapitál a neúspešná snaha prilákať investorov zo zahraničia. V ekonomike dominoval hlavne nemecký a maďarský kapitál.¹² Vyššie spomínané skutočnosti v spojení s koncentráciou priemyslu a kapitálu hlavne do Budapešti prispeli k prehĺbovaniu existujúcich regionálnych rozdielov.

Zdravotné pomery a demografický vývoj

Priaznivý vývoj a zmeny 19. storočia sa odzrkadľovali v Európe na postupnom zvyšovaní životného štandardu ľudí, čo sa prejavilo hlavne v pozvoľnom zvyšovaní populačného prírastku Európy. Napríklad v Nemecku vzrástol počet obyvateľov z 24,8 milióna v roku 1816 na 49,4 milióna v roku 1890.¹³ Treba však pripomenúť, že tento populačný boom sa najviac prejavoval v západnej Európe. Územie Uhor-

ska, a teda aj dnešného Slovenska nemalo takýto priaznivý vývoj. V Uhorsku sa v rokoch 1869 až 1900 zvýšil počet obyvateľov o 23% (z 13,6 na 16,7 milióna). Na území dnešného Slovenska však tento prírastok dosahoval hodnotu len 12%, pričom miera pôrodnosti tu bola o 4-5% vyššia ako celouhorský priemer. Tento nepriaznivý demografický vývoj spôsobili neúrody, hospodárska zaostalosť, vysoká pauperizácia, agrárna preľudnenosť a následná vysoká miera vyst'ahovalectva koncom 19. storočia.¹⁴

Vzhľadom na tieto nepriaznivé spoločenské a hospodárske pomery v Uhorsku nebola priaznivá ani situácia týkajúca sa zdravotnej starostlivosti obyvateľstva. Hlavným nedostatkom uhorského zdravotníctva bola absencia komplexnejšieho zákonodarstva a žalostne nízky počet lekárov.¹⁵ V Uhorsku v tomto čase ešte stále platil tereziánsky zákon Generale normativum sanitatis z roku 1770, ktorým bola okrem iného zavedená funkcia župných lekárov. Ich činnosť sa však zameriavala prevažne na hygienický dozor a administratívu.¹⁶ Lekári boli koncentrovanejší v ekonomicky vyspelejších oblastiach Uhorska, pričom na začiatku 19. storočia pripadalo na jedného lekára až 75 000 obyvateľov.¹⁷ Dôslednejšia úprava zdravotníctva, ktorá ustanovila funkciu okresných a obecných lekárov a ich právomoci, sa uskutočnila až v roku 1876.¹⁸

Dôležitú úlohu zohrávala aj gramotnosť obyvateľstva, ktorá bola dlhodobo na nízkej úrovni. Reformy Márie Terézie a následne jej syna Jozefa II. v 18. storočí síce sprístupnili vzdelanie aj dievčatám a vytvorili istý základ pre postupné zvyšovanie gramotnosti zavedením povinnej školskej dochádzky, avšak do praxe sa toto novátorstvo zavádzalo veľmi pomaly a krajina nedisponovala ani dostatkotom otvorených škôl. Napríklad ešte v roku 1890 dosahovala negramotnosť v slovenských župách úroveň 44,2%.¹⁹ Samozrejme aj tu treba prihliadať na regionálne rozdiely. V hospodársky zaostalejších a chudobnejších regiónoch priamo úmerne stúpala aj miera negramotnosti obyvateľstva. Podobne to bolo aj na vidieku v porovnaní s mestami.

Nevzdelanosť obyvateľstva sa odzrkadľovala v hygienických návykoch, čo v spojení s nízkym životným štandardom, kvalitou stravy, absenciou kanalizácie a nedostatkom lekárov nepriaznivo vplývalo na mieru úmrtnosti. Ďalším dôsledkom bola

⁸ MRVA, Ivan. Minulosť dopravy na Slovensku II. (1818-1918) : Doba parných strojov, nástup automobilov a lietadiel. In: *Historická revue*, 2013, roč. 24, č. 6, s. 23.

⁹ HOLEC, Roman. Medzi perifériou..., s. 22.

¹⁰ MRVA, Ivan. Minulosť dopravy..., s. 25.

¹¹ PODRIMAVSKÝ, Milan et al. *Dejiny Slovenska: Dátumy, udalosti, osobnosti*. Bratislava : Slovart, 2007, s. 416.

¹² LIPTÁK, Eubomír et al. Krátke dejiny..., s. 225-226.

¹³ PAŠIAK, Ján. *Človek a jeho sídla*. Bratislava : Obzor, 1980, s. 4.

¹⁴ LIPTÁK, Eubomír et al. Krátke dejiny..., s. 207; TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí: teoretické a metodologické východiská. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25 (2015), č. 2, s. 3-5.

¹⁵ Podrobnejšie pozri: BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Bratislava: VEDA, 1989, s. 174 a n.; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Úmrtnosť na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: STIMUL, 2008, s. 61 a n.

¹⁶ JUNAS, Ján. *Lekári a spoločnosť v 19. storočí na Slovensku*. Martin: Osveta, 1990, s. 16-17.

¹⁷ KOVACS, Alajos. *A magyarországi munkások morbiditása és mortalitása*. Budapešť: b.v., 1914, s. 9.

¹⁸ PODRIMAVSKÝ, Milan et al. *Dejiny Slovenska...*, s. 300; BOKESOVÁ-UHEROVÁ, ref. 15, s. 47.

¹⁹ TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Premeny vybraných charakteristik obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Bratislava : MKD, 2017, s. 45-46.

skutočnosť, že prostý nevzdelaný ľud viacej veril tradíciám, poverám a ľudovým liečiteľom ako lekárom. Vystihujú to napríklad aj reakcie obyvateľov na proticholero-rové opatrenia, ktoré boli zavedené úradmi počas prvej cholerovej epidémie v roku 1831.

Vo väčšine miest a obcí sa preventívne opatrenia zavádzali skôr, než v danej oblasti cholera vypukla. Ľudia nechápali význam prevencie, najmä chlórovanie studní a chystanie masových hrobov vyvolávalo negatívne odozvy. Nepochopiteľné pre nich boli aj výpočty úradníkov týkajúce sa odhadov možných obetí na základe priemernej cholerovej úmrtnosti. Poddaní si to vysvetľovali po svojom a začali sa šíriť fámy, že vrchnosť sa ich snaží otráviť. V tomto presvedčení ich utvrdzovala aj skutočnosť, že cholera postihovala hlavne chudobné vrstvy obyvateľstva a z vyšších vrstiev boli obeť skôr ojedinelé. Toto šialenstvo nabralo také rozmery, že vyúsťilo až do roľníckeho povstania na východnom Slovensku.²⁰

Stručná charakteristika mesta Hlohovec

Mesto Hlohovec, ako aj obe sledované obce Svätý Peter a Kplotovce treba taktiež vnímať v kontexte spoločensko-politickej a hospodárskej situácie Uhorska. Vo všeobecnosti pre túto oblasť platia skutočnosti popísané vyššie.

Začiatkom 20. storočia sa maďarský geograf Pál Beluszky pokúsil zachytiť stupeň spoločenskej modernizácie v Uhorsku podľa 12 kritérií hospodárskeho, sociálneho, urbanizačného a kultúrneho charakteru. Na základe toho sformuloval 4 skupiny regiónov. Hlavným nositeľom modernizácie v štáte bola Budapešť, druhú skupinu tvoril región s „pozoruhodným stupňom modernizácie“ a tretiu skupinu tvoril región s „priemerným stupňom modernizácie“, kam bol zaradený západ severného Uhorska, a teda aj Nitrianska župa.²¹ Práve súčasťou Nitrianskej župy v 19. storočí bolo mesto Hlohovec a jeho okolie. Dokladá to skutočnosť, že išlo o vyspelejšiu oblasť Uhorska.

V druhej polovici 19. storočia sa Hlohovec stal aj sídlom správnych a súdnych orgánov, pričom rýchlejší spoločenský a hospodársky rozvoj mesta umožnilo aj zriadenie daňového úradu. V roku 1872 tu bola zriadená aj prvá meštianska škola v nitrianskej stolici. Od roku 1872 tu sídlil aj okresný úrad, bola tu založená „Fraš-tácka sporiteľňa“ a v roku 1873 aj Židovská banka. Poukazuje to na priaznivý hospodársky a spoločenský rozvoj mesta v 19. storočí. Ten ešte výraznejšie podporila výstavba železničnej trate v roku 1897, ktorá mesto spojila so železničným uzlom v Leopoldove a s mestom Nitra.

Analýza úmrtnosti hlohoveckej kolatúry na základe matričných údajov z rokov 1872-73

Priebeh a dopad cholery na obyvateľstvo je možné názorne zrekonštruovať analyzovaním matričných záznamov týkajúcich sa úmrtnosti v danom období. Využili sme na to rímskokatolícku matriku farnosti mesta Hlohovec, ktorá obsahuje aj údaje týkajúce sa obcí Svätý Peter a Kplotovce.

Nakoľko sčítania obyvateľstva sa od roku 1869 realizovali v pravidelných 10 ročných intervaloch, máme k dispozícii údaje z roku 1869, na základe ktorých vieme povedať, že v Hlohovci žilo v tomto roku 6346 obyvateľov. Sv. Peter mal 437 obyvateľov a Kplotovce 304.²² Zloženie obyvateľstva podľa vierovyznania zachytáva tabuľka č. 1. Vyplýva z nej, že prevažná väčšina obyvateľstva sa hlásila k rímskokatolíckej viere. Vzhľadom na fakt, že ostatné náboženské vierovyznania sa podieľajú na celkovom počte obyvateľov len nepatrne, skutočnosť, že sme mali k dispozícii len rímskokatolícku matriku pre potreby analýzy neskresľuje zistené výsledky výrazným spôsobom. Významnejšiu skupinu tvorí iba časť obyvateľstva židovského pôvodu v meste Hlohovec. Bohužiaľ, židovská matrika pre dané územie nebola k dispozícii.

Tab. č. 1: Štruktúra obyvateľstva v roku 1869 podľa vierovyznania

Lokalita	Počet prítomných	Vierovyznanie			
		rímsko-katolícke	evanjelické augsburské	pravoslávne	izraelitské
Hlohovec	6346	5163 (81%)	113 (2%)	1 (0,02%)	1069 (17%)
Sv. Peter	437	424 (97%)	3 (1%)	0	10 (2%)
Kplotovce	304	292 (96%)	0	0	12 (4%)

Zdroj: Spracované podľa ČEPLÖ, Slavomír et al. *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. - 1. pol. 20. storočia)* [online]. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016, , s. 297, 502, 768, 1016, 1157. ISBN 978-80-89881-04-8. Dostupné na internete https://www.muzeologia.sk/index_htm_files/Vybrane_populacne_struktury_obci_18_20.pdf [cit. 2020-12-18].

V sledovanom období bolo v matrike zaznamenaných celkovo 737 úmrtí, z toho 334 úmrtí v roku 1872 a 403 v roku 1873. Keďže matričné záznamy obsahujú dostatočné množstvo informácií umožňujúcich hlbšie štatistické spracovanie, je možné tieto údaje rôzne kategorizovať. Matriky vždy obsahujú aj údaj týkajúci sa pohlavia zosnulého. Vďaka tomu vieme úmrtia v sledovanom období rozčleniť podľa pohlavia. V roku 1872 zomrelo celkovo 162 mužov a 172 žien rímskokatolíckeho vierovyznania (viď tabuľka č. 2). V roku 1873 došlo k miernemu 4 až 5% nárastu, kedy zomrelo 191 mužov a až 212 žien.

²⁰ LIŠKA, Anton. *Cholera epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2012, s. 26-28.

²¹ HOLEC, Roman. *Medzi perifériou...*, s. 22.

²² ČEPLÖ, Slavomír et al. *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. - 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016, s. 297.

Tab. č. 2: *Prehľad počtu úmrtí podľa pohlavia v rokoch 1872-1873*

Mesto	Počet mužov		Počet žien		Celkový počet úmrtí
	1872	1873	1872	1873	
Galgóz (Hlohovec)	140	168	149	191	648
Kplotovce	7	9	11	8	35
Sv. Peter	15	14	12	13	54
Celkový počet úmrtí	162	191	172	212	737

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Keď sa pozrieme na sezónnu úmrtnosť v jednotlivých mesiacoch, môžeme vidieť, že najvyššie počty úmrtí dosahoval v roku 1872 mesiac máj a jún, ale celkovo sa dá konštatovať, že rozdiely v rámci mesiacov sú malé. Výraznejšie sa sezónna úmrtnosť prejavovala hlavne v roku 1873, počas ktorého prvé štyri mesiace obsahovali viacej záznamov (viď Tabuľka č. 3).

Tab. č. 3: *Prehľad sezónnej úmrtnosti v rokoch 1872-1873*

Mesiac	Rok 1872			Rok 1873		
	počet žien	počet mužov	Spolu	počet žien	počet mužov	Spolu
Január	8	12	20	24	29	53
Február	18	9	27	40	26	66
Marec	12	14	26	33	22	55
Apríl	19	11	30	25	17	42
Máj	17	24	41	13	13	26
Jún	17	15	32	16	15	31
Júl	11	16	27	12	12	24
August	21	8	29	7	16	23
September	14	15	29	16	18	34
Október	9	10	19	15	5	20
November	12	13	25	5	12	17
December	14	15	29	6	6	12
Celkový počet úmrtí	172	162	334	212	191	403

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Zaujímavejšie je členenie úmrtnosti podľa vekových kategórií (viď Tabuľka č. 4). Výrazne tu dominuje doječská a detská úmrtnosť. V roku 1872 sa doječ-

ská a detská úmrtnosť podieľala na celkovej úmrtnosti v danej lokalite až viac ako 69%-tami. V roku 1873 to bol viac ako 60%-ný podiel.

Doječská úmrtnosť, ako aj úmrtnosť detí do 5 roku života bola všeobecne celoplošným problémom Slovenska. Napriek snahe o zlepšenie zdravotnej starostlivosti, modernizácii, zavádzaní preventívnych a hygienických opatrení a osvetovej činnosti, dochádzalo k zlepšeniu situácie a jej klesaniu len veľmi pomaly. Výraznejšie zníženie krivky sa podarilo dosiahnuť až v 50. rokoch 20. storočia.²³

Tab. č. 4: *Úmrtnosť podľa vekových skupín a pohlavia v rokoch 1872-1873*

Vekové skupiny	Rok 1872				Rok 1873			
	počet žien	počet mužov	Spolu	%	počet žien	počet mužov	Spolu	%
0 rokov	63	64	127	38%	50	66	116	29%
1 až 4 roky	59	46	105	31%	74	53	127	32%
5 až 14 rokov	13	13	26	8%	36	25	61	15%
15 až 49 rokov	18	23	41	12%	25	26	51	13%
50 a viac rokov	19	16	35	10%	27	21	48	12%
Celkový počet úmrtí	172	162	334	100%	212	191	403	100%

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Pre vysokú úmrtnosť v týchto vekových kategóriách existuje niekoľko príčin. O doječskej úmrtnosti hovoríme pri úmrtiach novorodencov do 1 roku života. Veľkú úlohu tu zohrával vek a fyzický a zdravotný stav matky, ktorým je podmienené vynosenie zdravého životaschopného jedinca. Ten bol častokrát nepriaznivo ovplyvnený nedostatočne vyváženou stravou a nedostatočnou zdravotnou starostlivosťou poskytovanou počas tehotenstva, respektíve jej absenciou. Negatívnym faktorom bola aj náročná fyzická práca, ktorej boli tehotné ženy vystavené.

V neposlednom rade treba brať do úvahy aj vysokú mieru plodnosti, ktorá na území Slovenska začala výraznejšie klesať až od 30. rokov 20. storočia. Ešte počas posledných 20 rokov 19. storočia pripadlo podľa všeobecného indexu plodnosti 5,5 až 5,6 dieťaťa na ženu.²⁴ Vzhľadom na záťaž, ktorú pre organizmus tehotenstvo predstavuje, ako aj skutočnosť, že tehotenstvá častokrát nasledovali s nedostatočným časovým odstupom potrebným pre regeneráciu vyčerpaného organizmu, prispievala samotná vysoká miera plodnosti aj k vyššej doječskej úmrtnosti.

²³ TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Premeny vybraných charakteristík..., s. 58-59.

²⁴ Tamže, s. 51.

nosti. Nemaľou mierou prispievali aj rôzne choroby, ktorými mohla matka trpieť a ktoré mohli spôsobiť vrodené vady plodu, respektíve vyvolať iné komplikácie. Všetky tieto vyššie spomenuté externé faktory zohrávali dôležitú úlohu, keďže mohli spôsobiť rôzne genetické poruchy plodu, potraty, predčasné pôrody alebo smrť novorodenca tesne po narodení.

Tab. č. 5: Najčastejšie príčiny dojčenskej úmrtnosti v roku 1872

Príčina smrti/ choroba	Rok 1872			
	počet žien	počet mužov	Spolu	%
slabosť	24	26	50	39%
podvýživa	15	7	22	17%
hnačka	4	5	9	7%
predčasný pôrod	3	4	7	6%
osýpky	2	4	6	5%
šarlach	3	3	6	5%

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Veľa úmrtí bolo aj príčinou komplikovaného priebehu samotného pôrodu. V tomto prípade opäť hlavnú úlohu zohrávala zdravotná starostlivosť. Tá, ako už bolo spomenuté, bola v 19. storočí na nízkej, nedostatočnej úrovni a všeobecným problémom bol nedostatok lekárov, a to hlavne na dedinách. Bolo nepísaným pravidlom, že pri pôrodoch pomáhali pôrodné „babice“. Bezpochyby mali bohaté skúsenosti, avšak pri ťažkých prípadoch, kedy je v súčasnosti potrebný chirurgický zákrok, nedokázali pomôcť a pôrod sa často skončil smrťou matky aj nena-rodeneho dieťaťa, respektíve novorodenca.

Tab. č. 6: Najčastejšie príčiny dojčenskej úmrtnosti v roku 1873

Príčina smrti/choroba	Rok 1873			
	počet žien	počet mužov	Spolu	%podiel
kiahne	17	17	34	29%
anémia	8	18	26	22%
slabosť	9	10	19	16%
kŕče	4	8	12	10%
zápal pľúc	4	3	7	6%
šarlach	2	3	5	4%

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

V prípade úspešného pôrodu, kedy sa narodilo zdravé dieťa, bolo zase veľké riziko rôznych infekčných ochorení, ktoré mohli spôsobiť jeho smrť krátko po narodení. Nakoľko vakcíny ešte neexistovali, stávalo sa to relatívne často. Odzrkadľuje sa to aj v príčinách dojčenskej úmrtnosti (viď Tabuľka č. 5 a č.6).

K príčinám smrti uvedeným v matričných záznamoch však treba pristupovať s istou mierou kritiky. Zosnulí, či už to boli deti alebo dospelí jedinci, boli obhliadaní laikmi, ktorí určovali len možnú príčinu smrti na základe popisov symptómov alebo len zbežnej obhliadky mŕtvol. Nevykonávali sa pitvy a treba brať ohľad aj na úroveň ich vzdelania, respektíve kompetentnosť týchto obhliadačov. Z tohto dôvodu sa častokrát stretávame len s istými opismi choroby (napríklad kŕče) alebo môže byť diagnostika choroby nesprávna.

U dojčenskej úmrtnosti sa najčastejšie stretávame s príčinou smrti slabosť, a to až u 39% novorodencov v roku 1872 a u 16% novorodencov v roku 1873. Ťažko posúdiť, čo bolo presnou príčinou týchto úmrtí. Môžeme predpokladať, že išlo najmä o úmrtia spôsobené rôznymi vrodenými poruchami, alebo keď sa dieťa narodilo slabé, k čomu sa pridružili ďalšie externé faktory, ktoré viedli k úmrtiu. Ďalšou významnou príčinou smrti najmä v roku 1872 bola podvýživa. Zomrelo na ňu 17% novorodencov. Tieto úmrtia súviseli hlavne s nevzdelanosťou obyvateľstva, životným štandardom, respektíve kvalitou a vyváženosťou stravy, ako aj chýbajúcou preventívnou osvetou matiek v oblasti výživy detí. Je to problém, s ktorým sa aj dnes stretávame v najmenej rozvinutých krajinách sveta, najmä v Afrike. Predčasný pôrod sa podieľal na úmrtnosti 6%-mi. Významnú skupinu tvoria príčiny uvedené ako hnačka alebo kŕče, pri ktorých však nevieme bližšie špecifikovať, čím boli spôsobené. Medzi najčastejšie príčiny úmrtia sa dostali aj infekčné ochorenia. V obidvoch sledovaných rokoch sa vyskytujú úmrtia zapríčinené šarlachom a pravými kiahňami (variola). V menšej miere (2%-ná úmrtnosť) sa prípady pravých kiahní u dojčiat vyskytli už v roku 1872 a v nasledujúcom roku 1873 vzhľadom na celkový nárast úmrtí spôsobených kiahňami, môžeme konštatovať prepuknutie lokálnej epidémie pravých kiahní.

U detí vo veku do 4 rokov tvorili práve tieto infekčné ochorenia častejšiu príčinu smrti (viď Tabuľka č. 7 a č. 8). V roku 1872 to bol hlavne šarlach a v pomerne veľkej miere sú zastúpené aj osýpky, kde môžeme tiež polemizovať o správnosti diagnózy podobne ako u dojčiat. V roku 1873 už je evidentná prevaha úmrtí spôsobená pravými kiahňami (až 58% z celkového počtu úmrtí v danej vekovej kategórii). Z ďalších infekčných ochorení je výrazná úmrtnosť na tuberkulózu. Okrem toho aj u detí v tejto vekovej kategórii je dosť významnou príčinou smrti podvýživa.

Tab. č. 7: Najčastejšie príčiny úmrtí detí do 4 rokov v roku 1872

Príčina smrti/choroba	Rok 1872			
	počet žien	počet mužov	Spolu	%
šarlach	11	8	19	18%
osýpky	12	6	18	17%
podvýživa	9	7	16	15%
hnačka	4	6	10	10%
TBC	4	5	9	9%

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Tab. č. 8: Najčastejšie príčiny úmrtí detí do 4 rokov v roku 1873

Príčina smrti/choroba	Rok 1873			
	počet žien	počet mužov	Spolu	%
kiahne	31	43	74	58%
šarlach	6	6	12	9%
TBC	5	4	9	7%
anémia		7	7	6%
zápal pľúc	3	4	7	6%

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Tab. č. 9: Najčastejšie príčiny úmrtí vo vekovej kategórii od 5 rokov v roku 1872

Choroba/príčina úmrtia	Rok 1872		
	Počet žien	Počet mužov	Spolu
TBC	15	11	26
vodnatieľka	8	6	14
zápal pľúc	4	5	9
staroba	2	6	8
astma	1	4	5
šarlach	3	2	5
týfus	3	5	8
hnačka	1	3	4
horúčka	3	1	4

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Keď sa pozrieme na príčinu úmrtí v ostatných vekových kategóriách prevažujú infekčné ochorenia. Najčastejšie je to tuberkulóza, pravé kiahne, šarlach a týfus (v matričných záznamoch nie je bližšie špecifikované, či išlo o týfus škvrnitý alebo brušný). Pomerne početnú skupinu úmrtí tvorila tiež vodnatieľka a u starších ľudí dominovala bližšie nešpecifikovaná príčina smrti uvedená iba ako staroba (vid Tabuľka č. 9 a 10).

Tab. č. 10: Najčastejšie príčiny úmrtí vo vekovej kategórii od 5 rokov v roku 1873

Choroba/príčina úmrtia	Rok 1872		
	Počet žien	Počet mužov	Spolu
TBC	15	11	26
vodnatieľka	8	6	14
zápal pľúc	4	5	9
staroba	2	6	8
astma	1	4	5
šarlach	3	2	5
týfus	3	5	8
hnačka	1	3	4
horúčka	3	1	4
Celkový súčet	50	52	102

Zdroj: Spracované podľa <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39J-CX8?i=36&wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443>

Záver

Cielená sondáž analyzovaných matričných záznamov hlohoveckej úmrtnostnej matriky jasne vyplýva, že najväčší podiel na vysokej úmrtnosti mali infekčné ochorenia. Platilo to nie len pre sledovanú oblasť, ale išlo o celoplošný jav. Dôvodom boli už vyššie spomínané faktory, najmä hospodársko-spoločenská situácia v krajine a s tým súvisiaca životná úroveň, úroveň zdravotnej starostlivosti, hygienické návyky, preventívne opatrenia, vzdelanosť obyvateľstva a samozrejme v tom čase ešte nedostatočná znalosť pôvodcov daných ochorení a chýbajúca vakcinácia, ktorá predovšetkým v neskoršom období prispela k eliminácii týchto infekčných ochorení.

Choleru ako príčinu smrti bola uvedená v matričných záznamoch iba v jednom prípade z roku 1873 v meste Hlohovec. Prvé prípady sa začali na území Slovenska objavovať už na jeseň roku 1872, no v Hlohovci ani v dvoch sledovaných obciach sa podľa matričných záznamov výskyt cholery nepotvrdil. Je to prekvapivé zistenie, keďže predchádzajúca cholerová epidémia, ktorá sa sledovaným územím prehnala v roku 1866, dosiahla celkovú úmrtnosť až na úrovni 50%. Dôvodom absen-

cie cholery ako príčiny úmrtia môže byť viac. Jedným z nich môže byť pozitívny dopad proticholeryových opatrení, ktoré boli prijímané častokrát ešte pred vypuknutím samotnej cholery v danej oblasti. Uhorsko začalo prijímať proticholeryové opatrenia už v januári 1873. Patrila k nim hlavne dezinfekcia pitnej vody, príbytkov, ošatenia, udržiavanie čistoty verejných priestranstiev, zákaz konania hromadných podujatí ako napríklad jarmoky, oslavy a pod. Obsahovali tiež odporúčania obyvateľom, ako sa majú chovať pred príchodom lekára, aké lieky používať, ako aj popis hlavných príznakov choroby. V celoplošnom meradle síce tieto opatrenia neboli dostačujúce a cholera sa v rokoch 1872-73 rozšírila po území Uhorska, pričom si vyžiadala veľký počet obetí. Avšak treba poukázať, že tu boli isté regionálne rozdiely v jej šírení a nie všetky regióny boli postihnuté rovnako. Nitrianska župa celkovo vykazovala menšie šírenie choroby a počet obetí nebol až taký vysoký. Hlohovec, Sv. Peter a Koplotovce ako súčasť Nitrianskej župy to potvrdzujú. Okrem toho sledovaná oblasť patrila v rámci krajiny k relatívne hospodársky vyspelejším častiam. Bola tu zriadená aj meštianska škola, takže možno predpokladať, že tento fakt prispel k lepšiemu prijatiu a pochopeniu preventívnych a proticholeryových opatrení, čo sa následne mohlo prejavovať práve tým, že cholera v podstate mesto obišla. Okrem samotných opatrení k nepatrnému výskytu ochorenia mohla prispieť aj skutočnosť, že Hlohovec v danom období ešte nemal vybudované železničné spojenie, ktoré by zvýšenou mobilitou prispelo k rýchlejšiemu šíreniu choroby v tejto oblasti. Okrem toho k potlačeniu, respektíve nepatrnému výskytu cholery tu mohla prispieť aj epidémia pravých kiahní, ktorá mesto a okolie zasiahla hlavne v roku 1873.

Zoznam prameňov a použitej literatúry (Sources)

- ČEPLÖ, Slavomír – KAČÍREK, Ľuboš – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – ŠPROCHOVÁ, Terézia – TIŠLIAR, Pavol – VARGOVÁ, Lenka. *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. - 1. pol. 20. storočia)* [online]. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016, 3305 s. ISBN 978-80-89881-04-8. Dostupné na internete https://www.muzeologia.sk/index_htm_files/Vybrane_populacne_struktury_obci_18_20.pdf
- HOLEC, Roman. Medzi perifériou a vzorom súčasnej Európy: Ekonomika Rakúsko-Uhorska v medzinárodnom kontexte. In: *Historická revue*, 2013, roč. 24, č. 9, 21-26 s. ISSN 1335-6550.
- HOLEC, Roman. Rakúsko-Uhorsko : Žalár národov? In: *Historická revue*, 2013, roč. 24, č. 9, 6-11 s. ISSN 1335-6550.
- JUNAS, Ján. *Lekári a spoločnosť v 19. storočí na Slovensku*. Martin : Osveta, 1990, 280 s. ISBN 80-217-0122-6.

- KODAJOVÁ Daniela. Habsburská monarchia v dlhom 19. storočí. In: *Historická revue*, 2013, roč. 24, č. 9, 12-19 s. ISSN 1335-6550.
- KOVACS, Alajos. *A magyarországi munkások morbiditása és mortalitása*. Budapest : b.v., 1914, 32 s.
- LIPTÁK, Ľubomír et al. *Krátko dejiny Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003, 369 s. ISBN 80-88880-53-X.
- LIŠKA, Anton. *Cholera epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2012, 166 s. ISBN 978-80-555-0691-3.
- MRVA, Ivan. Minulosť dopravy na Slovensku II. (1818-1918): Doba parných strojov, nástup automobilov a lietadiel. In: *Historická revue*, 2013, roč. 24, č. 6, 20-27 s. ISSN 1335-6550.
- PAŠIAK, Ján. *Človek a jeho sídla* [online]. Bratislava: Obzor, 1980, 4 s. Dostupné na internete <https://www.fa.stuba.sk/buxus/docs/udta/PasiakMesta.pdf> [cit. 2020-12-18].
- PODRIMAVSKY, Milan et al. *Dejiny Slovenska: Dátumy, udalosti, osobnosti*. Bratislava : Slovart, 2007, 882 s. ISBN 978-80-8085-596-3.
- Rímskokatolícka úmrtná matrika vedená pre obce Hlohovec, Koplotovce. Hlohovec: Rímskokatolícky farský úrad, 1871-1876. In: *Familysearch* [online]. Dostupné na internete <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97=-39YJ-CHN?wc=9P3J-ZN5%3A107654301%2C116462001%2C133442001%2C133498801&cc=1554443> [cit. 2020-12-18].
- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *100. rokov obyvateľstva Slovenska : od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : MKD, 2018. ISBN 978-80-89881-14-7
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Úmrtnosť na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : STIMUL, 2008. ISBN 978-80-89236-44-2
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Bratislava : MKD, 2017, 165 s. ISBN 978-80-89881-08-6.
- TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí: teoretické a metodologické východiská. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25 (2015), č. 2, s. 3-13. ISSN 1210-1095

Najstaršie lexikóny sídel Slovenska
úradu Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska¹

Pavol Tišliar

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
University of Ss. Cyril and Methodius
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
&
Masaryk University
Faculty of Arts
Department of Archaeology and Museology
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czech Republic
email: pavol.tisliar@ucm.sk; tisliar@phil.muni.cz

Populačné štúdie Slovenska 13:37-58

The oldest lexicons of the settlements of Slovakia of the office of the Minister of the Czechoslovak Republic for the administration of Slovakia

The paper discusses the lexicons of settlements in Slovakia which were created after the formation of the Czechoslovak Republic within the office of the Minister of the Czechoslovak Republic for the administration of Slovakia. Bezděk's topography - *Menoslov obcí Slovenska* and *Seznam miest dľa popisu ľudu z roku 1919* were published in the early 1920s and capture not only the image of public administration in the mentioned period but also selected characteristics of the population.

Keywords: lexicons of the settlements, *Menoslov obcí na Slovensku*, *Seznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*, 1919 census, 1st half 20th Century, Slovakia

Miestopisy či topografické lexikóny sídel zohrávajú v historiografii úlohu významného prameňa, ktorý vypovedá predovšetkým o obraze územia v určitej konkrétnej etape jeho vývoja. Tieto lexikóny tak zachytávajú dobový stav z pohľadu územnosprávneho usporiadania a často obsahujú aj rôzne ďalšie doplňujúce údaje a informácie, ktoré sú využiteľné nielen pre geografiu sídel či dejiny správy, ale často slúžia aj ako významný historicko-demografický prameň.

¹ Príspevok je výsledkom riešenia projektu MŠVVaVŠ SR VEGA č. 1/0097/20 „Malé dejiny veľkých akcií – sčítania ľudu a súpisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1950“.

Úradné a súkromné lexikóny sídel

Topografické lexikóny delíme podľa vydavateľa na úradné a súkromné.² V prípade prvej skupiny ide o pramene, ktoré obsahujú spravidla kvalitnejšie informácie, čo však neznamená, že si ich pri historickom bádani a kritike netreba dodatočne overovať. Úradné lexikóny sídel vznikali predovšetkým z praktických potrieb. Uľahčovali fungovanie verejnej správy. A práve vybrané zložky a časti verejnej správy sa zároveň často aj podieľali na ich vyhotovení, keď poskytovali zostavovateľovi informácie a údaje rôzneho charakteru za svoje územné pôsobiská. Lexikóny sídel úradného pôvodu slúžili k sprehľadneniu chodu správy a k rýchlej orientácii pri vyhľadávaní vybraných informácií o konkrétnej obci, či inej nadobecnej územnosprávnej jednotke a jej začlenení do vyššej/nížšej územnej správy. Z uvedeného je zrejmé, že podstatné bolo v prvom rade správne zaznamenať predovšetkým názov príslušnej lokality, aby ju bolo možné presne identifikovať a dohľadať. Popri tomto základnom údaji však lexikóny často obsahovali aj mnohé ďalšie údaje, ako napr. počty obyvateľov či iné charakteristiky (napr. náboženskú, etnickú skladbu a pod.), ale tiež údaje o dostupnosti rôznych úradov, inštitúcií, napr. poštový a matričný úrad, fara, rozloha sídla, daňový úrad, železnica a ďalšie.

Najstarší úradný lexikón, vzťahujúci sa aj na súčasné územie Slovenska, pochádza z roku 1773. V našej historiografii je najčastejšie označovaný podľa doby vzniku a panovania Márie Terézie, aj ako „tereziánsky lexikón sídel“.³ Na sídelnej úrovni zachytával popri územno-správných údajoch o začlenení sídel do vyšších územnosprávných celkov najmä názvy sídel v používaných jazykoch. Jeho súčasťou boli aj informácie o prevládajúcej reči v sídlach, existencii farnosti a o prítomnosti obecného učiteľa. Už tento najstarší miestopis sa tak neobmedzil len na jednoduché vymenovanie sídiel, ale obsahoval doplnujúce dáta a cenný je predovšetkým tým, že ide o sumár zachytávajúci sídla z celého Uhorska.

Úradné lexikóny sa v Uhorsku v neskoršom období začali viazať najmä na moderné sčítania obyvateľstva.⁴ Spravidla po každom cenzu bol publikovaný štatistickým úradom aj miestopis, ktorý okrem hlavného posolania, prehľadu územnosprávnej organizácie v Uhorsku, uvádzal na obecnej úrovni aj počty obyvateľov

z posledného vykonaného sčítania. Osobitnú pozornosť si v tomto období zaslúži najmä miestopis z roku 1892, ktorý podrobnejšie uvádzal nielen počty obyvateľov z cenzu 1890, ale rovnako aj jeho štruktúru podľa materinského jazyka, náboženstva a gramotnosť obyvateľstva. Poslúžil tak nielen ako lexikón sídel, ale aj ako prostriedok na publikovanie vybraných výsledkov sčítania na obecnej úrovni.⁵

Úzus publikovať lexikón sídel popri výsledkoch sčítaní obyvateľstva pokračoval aj po vytvorení Československej republiky, predovšetkým v súvislosti s riadnymi celoštátnymi sčítaniami obyvateľstva, ktoré sa konali v rokoch 1921 a 1930.⁶ Prakticky do súčasnosti pokračuje tradícia publikovania štatistických lexikónov obcí. Posledný sa viaže na sčítanie 2011 a vyšiel v roku 2014.⁷ Pochopiteľne kvalita, ale aj kvantita údajov, ktoré úradné/štatistické lexikóny naprieč svojou existenciou uvádzali, sa neustále zlepšovali.

Oproti tomu boli s ohľadom na kvalitu menej spoľahlivé lexikóny súkromného charakteru. Autormi týchto miestopisov boli nadšenci, ktorí z rôznych, im dostupných údajov, zostavili lexikón sídel, často aj s ďalšími vybranými charakteristikami obyvateľstva. Ich adresátom však nebola verejná správa, ale verejnosť, cestujúci, obchodníci, ľudia, ktorí sa potrebovali, resp. chceli zorientovať v niektorej z častí Uhorska. Z najznámejších možno spomenúť lexikón J. M. Korabinského z roku 1786,⁸ ktorý uvádzal pri mestských sídlach aj prevažujúcu obživu obyvateľstva, ale tiež prevládajúcu reč a náboženstvo obyvateľstva obcí. Tieto údaje napokon začiatkom 19. storočia využil pri príprave prehľadového atlasu stolíc Uhorska.⁹ V 19. storočí vzniklo viacero súkromných miestopisov. S kvalitnejších možno spomenúť napr. lexikóny L. Nagya (1827)¹⁰ a E. Fenyesa (1851),¹¹ ktoré priniesli aj zaujímavé informácie o náboženstve obyvateľstva. Osobitnú zmienku si z hľadiska historickej topografie zaslúži aj register sídel Uhorska Jána Lipského zo Sedličnej

⁵ *A Magyar Korona Országainak Helységnevértára 1892*. Budapest 1892.

⁶ *Štatistický lexikón obcí v republike Československej III. Slovensko. Úradný zoznam miest podľa zákona zo dňa 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nar. vydaný ministerstvom vnútra a štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921*. Praha : SÚS, 1927; *Administratívni lexikón obcí v republike Československé. II. díl Morava a Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus*. Praha : SÚS, 1928; *Lexikón obcí v krajine Slovenskej*. Praha : SÚS, 1936.

⁷ https://slovak.statistics.sk/wps/wcm/connect/cd33d897-7314-41d0-a12b-a95e537d7a39/Statisticky_lexikon_obci_Slovenskej_republiky_2011.pdf?MOD=AJPERES [online, 15.8.2020].

⁸ KORABINSZKY, Johann Matthias. *Geographisch-historisches und Producten Lexikon von Ungarn*. Preßburg, 1786.

⁹ KORABINSZKY, Johann Matthias. *Atlas regni Hungariae portabilis*. Wien, 1804.

¹⁰ NAGY, Ludovicus. *Notitiae politico-geographico-statisticae inelyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*. Budae, 1828.

¹¹ FENYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztta, betűrendben körülményesen leíratik*. Pesten, 1851.

² Topografickým lexikónom sme sa venovali vo viacerých prehľadových prácach, podrobnejšie najmä v príspevku TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, roč. 3, 2015, č. 1, s. 51–62. Pre obdobie 20. storočia tiež v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Lexikóny obcí pre územie Slovenska I. Vybrané úradné lexikóny z rokov 1920 – 2002*. Bratislava : Infostat, 2009.

³ *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum*. Budapest, 1920. Okrem staršieho budapeštianskeho exempláru, existuje aj bratislavský exemplár z roku 1785, ktorý má zrevidované údaje. Je uložený v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, f. Zbierka dokumentov rôznej proveniencie, bez sign.

⁴ *A Magyar Korona Országainak Helységnevértára 1873*. Budapest 1873, 1877, 1882, 1888, 1892, 1895, 1898, 1900, 1902. Od roku 1907 sa pozmenil názov na: *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevértára 1907*. Budapest 1907, 1913.

(do 40 tis. hesiel), ktorý bol zostavený k jeho známej mape Uhorska.¹² V prípade súkromných lexikónov platí rovnako ako pri úradných, že čím sú staršie, tým sú menej spoľahlivé a obsahujú viac chybných údajov a nepresností najmä v topografickej časti a názvoch lokalít. Preto aj pri práci so súkromnými lexikónmi je vhodné overovať si údaje aj z iných zdrojov.

Problém ustálenia (úradných) názvov na Slovensku pred a po vzniku Československa

Slovensko bolo integrálnou súčasťou Uhorska niekoľko storočí. Netvorilo v ňom osobitnú územnosprávnú jednotku, a to aj napriek určitým snahám v minulosti.¹³ Názvy jednotlivých sídel boli do 19. storočia výsledkom prírodného vývoja, tradícií, ale tiež vplyvom etnického elementu a jeho prevládajúceho jazyka v príslušnej lokalite, či jej okolia. Závisel však aj od jazyka, v ktorom bol miestopis (súpis) zostavovaný. Navyše na konci 19. storočia sa stretávame aj so snahou pomäďarčovať názvy niektorých sídel na Slovensku, ako súčasť maďarizácie Uhorska.¹⁴

Keďže názov sídla bol základným údajom k identifikácii lokality, je len pochopiteľné, že išlo o najpodstatnejší údaj miestopisu. Pochopili to už zostavovatelia tereziánskeho lexikónu v 18. storočí. Tereziánsky lexikón sídel preto zväčša uvádzal pre súčasné územie Slovenska názvy sídel v latinskom, maďarskom, nemeckom a slovenskom jazyku, za predpokladu, že existovala príslušná jazyková mutácia názvu sídla. Teda okrem oficiálnej úradnej latinčiny išlo o jazyky, ktorými sa zvyčajne v sídlach hovorilo, prípadne boli takéto názvy zaužívané. V mestách a niektorých regiónoch bola častejšie používaná aj nemčina, v oblastiach kompaktnejšie osídlených maďarsky hovoriacim obyvateľstvom maďarsky a za rovnakých pravidiel na území kompaktne osídlenom slovenským obyvateľstvom, slovensky. Všetky údaje boli zbierané v teréne stoličnými úradmi,¹⁵ teda tieto údaje by aj mali zodpovedať dobovej realite.

Úradné miestopisy z 2. pol. 19. storočia používali už ako základ úradne ustálené názvy sídel. Ako sme už spomenuli, vplyvom maďarizácie však bola časť názvov aj na terajšom území Slovenska pomäďarčená. K identifikácii je tak potrebné vzhľadom k rozdielnym variantom úradných názvov v minulosti a súčasnosti

často siahnuť po pomôckach, ktoré vývoj názvov zachytávajú. Medzi historikmi je bezpochyby najznámejšou pomôckou pre identifikáciu sídel Slovenska publikácia M. Majtána o názvoch obcí, pre ktorú sa stali východiskom práve jednotlivé topografické lexikóny, počnúc tereziánskym z roku 1773.¹⁶ Najnovším miestopisom, ktorý kombinuje územnú správu s vybranými štruktúrami obyvateľstva na obecnej úrovni je publikácia *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. – 1. pol. 20. storočia)*.¹⁷

Začlenením Slovenska do Československa bolo rovnako potrebné venovať pozornosť aj úradným názvom sídel. Úplný, úradne schválený miestopis na Slovensku v tomto období chýbal. Prevzatie názvov zo starších uhorských miestopisov nepripadal do úvahy. Pokým v západnej časti Československa neoficiálne používali ešte starší úradný miestopis, ktorý zostavila štatistická komisia vo Viedni,¹⁸ na Slovensku takáto možnosť v podstate nebola. Potreba miestopisu, ktorý by zároveň reflektoval nielen slovenské názvy sídel v ustálenej forme, bola o to dôležitejšia, že nový lexikón mal zachytávať zmeny v územnej správe, ku ktorým došlo na nadobecnej úrovni po vzniku Československa a po „zaokrúhlení“ administratívnych žúp najmä na južnej slovensko-maďarskej hranici.

Miestopisy Slovenska

Potreba zostavenia nového miestopisu napokon vyústila do kuriózne situácie, keď na vrcholnom správnom úrade, na úrade Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS), boli ohlásené prípravy na zostavenie dvoch miestopisov, ktoré boli publikované v pomerne krátkom časovom rozstupe. Prvým bol tzv. Bezděkov miestopis, o ktorom sa hovorilo už v septembri 1919 aj na ministerstve vnútra v Prahe. Druhým bol lexikón sídel postavený na základoch výsledkov mimoriadneho sčítania ľudu z roku 1919 a ohlásený bol rovnako na ministerstve vnútra koncom januára 1920.¹⁹

Vtedajší splnomocnený minister Vavro Šrobár sa výraznejšie už od konca roku 1918 angažoval do príprav a realizácie mimoriadneho sčítania ľudu, ktoré sa napokon uskutočnilo až v 2. polroku 1919.²⁰ Jeho výsledky mali slúžiť v prvom rade ako podpora pre československú mierovú delegáciu v Paríži, kde boli sumarizo-

¹² LIPSZKY de SZEDLICSNA, Joannes. *Repertorium Locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae Regnum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentum*. Budae 1808.

¹³ Pozri napr. BOKES, František. *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. Martin : Matica slovenská, 1945.

¹⁴ NIEDERLE, Lubor. *Národopisná mapa uhorských Slovákov na základe sčítaní ľudu z rokov 1900*. Praha : Národopisná společnost slovanská, 1903, s. 6.

¹⁵ TIŠLIAR, Pavol. Gemerská stolica z pohľadu Tereziánskeho lexikónu sídel z roku 1773. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 18, 2008, č. 2-3, s. 60-76.

¹⁶ MAJTÁN, Milan. *Názvy obcí Slovenskej republiky : Vývin v rokoch 1773 – 1997*. Bratislava : VEDA, 1998.

¹⁷ ČEPLÖ, Slavomír – KAČÍREK, Euboš – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – VARGOVÁ, Lenka – ŠPROCHOVÁ, Terézia. *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18.-1. pol. 20. storočia)*. Bratislava : MKD, 2016, 3305 s.

¹⁸ Národní archiv České republiky v Praze (ďalej: NAČR), f. Ministerstvo vnitra – Stará registratura, 1918 – 1953 (ďalej: f. MV-SR), škat. č. 249, sign. č. 38057/19.

¹⁹ NAČR, f. MV-SR, škat. č. 249, sign. č. 6392/20.

²⁰ Podrobne sme sa týmto sčítaním zaoberali vo viacerých prácach, sumárne napr. TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : STATIS, 2007.

vané výsledky 1. svetovej vojny. Pre Československo boli dôležité predovšetkým rokovania, ktoré sa dotýkali jeho územného rozsahu, definitívneho vytýčenia spoločnej hranice medzi Československom a Maďarskom, čo mohli, aspoň podľa názorov niektorých politikov, ovplyvniť v prospech Československa aj výsledky mimoriadneho sčítania na Slovensku. Práve z tohto dôvodu bolo toto sčítanie zamerané nielen na jednoduchý počet obyvateľov Slovenska po obciach, ale aj na jeho etnickú skladbu v podobe zisťovanej národnosti a nie materinského jazyka, ktorý bol po prechmatoch uhorských sčítaní považovaný za skompromitovaný.²¹ V súvislosti so sčítaním ľudu a identifikáciou jednotlivých sídel tak znova vznikla potreba riešiť problém aktuálneho miestopisu.

Niet pochýb o tom, že úrad splnomocneného ministra bol tou inštitúciou, ktorá sa na Slovensku mala postarať o vypracovanie miestopisu. V. Šrobár si túto myšlienku osvojil a hoci v septembri 1919 povolil Bohuslavovi Bezděkovi zostaviť prvý miestopis, uvažoval aj o príprave druhého. Ten mal byť oproti Bezděkovmu *Menoslovu obcí* podrobnejší a presnejší, pričom Šrobár sprvu predpokladal až 3 tis. kusový náklad.²² Ministerstvo vnútra ho však začiatkom roku 1920 priamo vyzvalo, aby na pripravovaný miestopis neupozorňoval úrady verejnej správy na Slovensku. Dôvodom bola skutočnosť, že ministerstvo vnútra už na jeseň 1919 informovalo úrady o Bezděkovom miestopise a priamo nepovažovalo za vhodné, keby jeden a ten istý úrad vydával dva rôzne miestopisy z dvoch rôznych oddelení (administratívne a vojenské odd.).²³ Navyše bol v roku 1919 publikovaný aj nový súkromný miestopis, ktorého autorom bol L. Niederle. Zostavil ho na základe uhorského sčítania 1900²⁴ a ministerstvo vnútra pre potreby správy už objednalo 240 exemplárov. Z uvedeného dôvodu sa javilo ako nereálne, aby si úrady objednávali prakticky až tri lexikóny sídel Slovenska.²⁵

Bezděkov miestopis z roku 1920

Hlavným zostavovateľom tohto miestopisu²⁶ bol Bohuslav Bezděk, kapitán pôsobiaci v Bratislave ako zástupca vojenského poradcu na úrade Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska. Miestopis bol publikovaný v roku 1920, no práce na jeho zostavení prebiehali najmä v roku 1919. B. Bezděk mal pri jeho príprave ďalších dvoch spolupracovníkov, právnika Igora Geryka a redaktora *Slovenského Denníka* Floriána Paráka.

²¹ Tamže, s. 57-58.

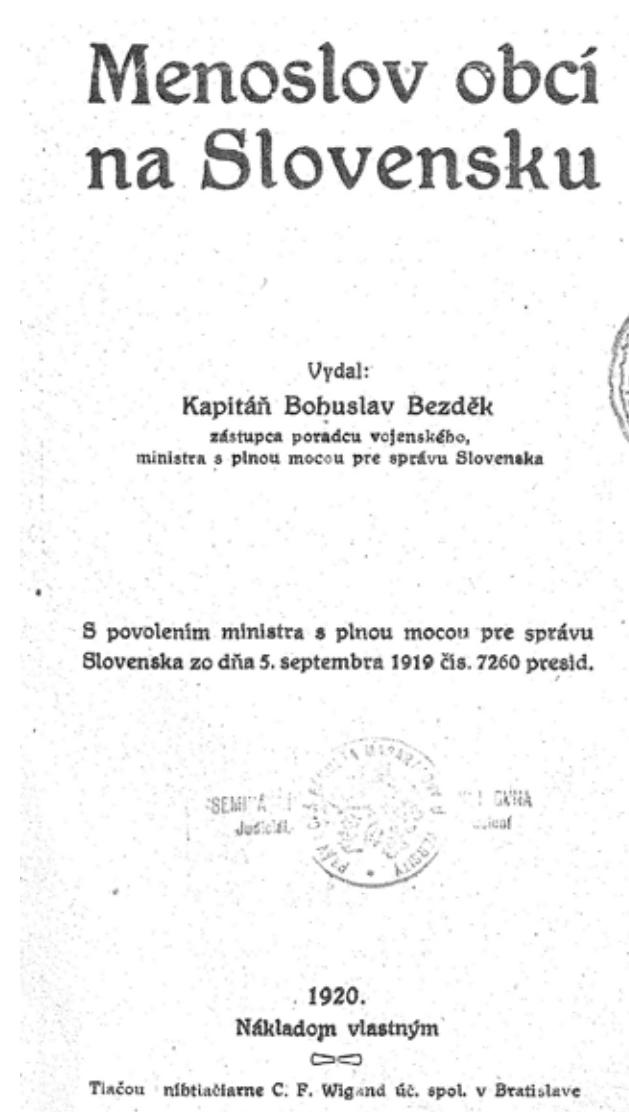
²² NAČR, f. MV-SR, k. č. 249, sign. č. 12061/20.

²³ NAČR, f. MV-SR, k. č. 249, sign. č. 12061/20.

²⁴ NIEDERLE, Lubor. *Místopis a národnostní statistika obcí slovenských*. Praha: Společnost národopisného musea československého, 1919.

²⁵ NAČR, f. MV-SR, k. č. 249, sign. č. 12061/20.

²⁶ BEZDĚK, Bohuslav (ed.). *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava: vlastným nákladom, 1920.

Obr. č. 1: Titulná strana Bezděkovho miestopisu z roku 1920

B. Bezděk nadväzoval istým spôsobom na snahy Fedora Houdeka zo začiatku 20. storočia, pod vedením ktorého vznikla nepočtená skupinka nadšencov, ktorá sa snažila identifikovať slovenské názvy obcí v župách, v ktorých žilo slovenské obyvateľstvo. Postupne ich publikovali od jesene 1901 a počas roku 1902 v mesačníku *Hlas*.²⁷ Vznikla takto séria zoznamov sídel, postupne zverejňovaná pod názvom

²⁷ Okrem F. Houdeka publikovali D. J. Minářík a Podjavorský.

Príspevky k miestopisu Slovenska.²⁸ Išlo zväčša len o jednoduché zoznamy obcí, zaradené po slúžnovských okresoch a župách, prakticky len s uvedením názvu lokality v maďarskom a slovenskom jazyku.²⁹ Neustálenosť názvov a problémy predovšetkým so slovenským jazykovým variantom sa však preukázala už v čase ich publikovania a viedli aj k polemike o ich správnosti.³⁰ Zároveň je potrebné dodať, že nešlo o úplné zoznamy všetkých sídel. Mnohé v týchto príspevkoch po jednotlivých regiónoch chýbali.

Ďalším podnetným dielom bola pre B. Bezdeka práca už spomenutého známeho českého etnografa Lubora Niederleho, vychádzajúca z výsledkov sčítania ľudu z roku 1900.³¹ L. Niederle v nej analyzoval podiel osôb so slovenským materinským jazykom a rozdelil obce podľa podielu Slovákov do viacerých skupín so snahou vytýčiť etnické hranice a oblasti, ktoré obývali. Keďže cieľom jeho práce bola etnická mapa, prirodzene narazil na problém identifikácie obcí a ich úradných názvov, resp. pomenovania obcí v slovenskom jazykovom prostredí. Aj L. Niederle považoval prácu F. Houdekovoho tímu v Hlase za významnú a spomenul ju ako jednu z hlavných východísk práve pri identifikácii sídel.³² Zároveň pri identifikácii sídel využil aj staršie práce, napr. rozsiahlejší príspevok Pavla Križku, ktorý sa zaoberal pôvodom slovenských miestnych názvov, hoci bol jeho príspevok zameraný na obdobie stredoveku.³³ P. Križko rozdelil názvy sídel podľa pôvodu vzniku na názvy „zemianské, lehoty, národné a kresťanské, pohanské, vlastnostné a prastaré“. Popri názvoch sídel uviedol aj informácie o ich prvých zmienkach v prameňoch. Všetky uvedené práce F. Houdeka, P. Križku, však označil už L. Niederle ako neúplné, a to vrátane ďalších starších lexikónov súkromného charakteru z 18. a 19. storočia.³⁴ Napokon však ani L. Niederleho práca nebola úplná, navyše v mnohých prípadoch použil autor len maďarské (z maďarčiny odvodené) názvy, namiesto slovenských.

²⁸ HOUDEK, Fedor. Príspevky k miestopisu Slovenska. In: *HLAS : Mesečník pro literaturu, politiku a otázku sociální*, roč. III., 1.9.1901, s. 258 a n.

²⁹ PODJAVORSKÝ, J. Príspevky k miestopisu Slovenska. In: *HLAS : Mesečník pro literaturu, politiku a otázku sociální*, roč. III., 1.10.1901, s. 52-58.

³⁰ BODNÁR, J. Príspevky k miestopisu Slovenska. Oprava. In: *HLAS : Mesečník pro literaturu, politiku a otázku sociální*, roč. IV., 5.4.1902, s. 236-238.

³¹ NIEDERLE, Lubor. *Národopisná mapa uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900*. Praha : Národopisná společnost slovanská, 1903.

³² Tamže, s. 5. Spomenul aj príspevok *Slovenské názvy miest a obcí* od Podtatranského z roku 1898, publikovaný v *Sporníku Museální slovenskej spoločnosti*, III. ročník.

³³ KRIŽKO, Pavel. Slovenské miestne názvy. In: *Slovenské pohľady*, roč. 12, 1892, sošit 2, s. 65-76, pokračovanie sošit 3, s. 153-160, pokračovanie sošit 4, s. 246-252, pokračovanie sošit 6, s. 336-343, sošit 7, s. 422-427, pokračovanie sošit 9, s. 551-555.

³⁴ J. M. Korabinský, J. Lipský, L. Nagy, ktorých sme spomenuli vyššie. L. Niederle uviedol aj Ladislava Bartolomaeidesa, ktorý sa zaoberal topografiou Gemera a Malohontu v rozsiahlej práci: BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus. *Inchyti superioris Ungariae comitatus Gömoriensis notitia historico-geographico-statistica*. Levoča 1805.

Myjava

— 231 —

Nagypaka

dria Komárno, ospk. Parkán, búr. Komárno, čst. v mieste, žst., t., p.

Myjava — Miava vo., ž. Nitra, o. Myjava, rk., ev., žid., 14.413 kj., matr. v mieste, sedria Nitra, ospk. a búr. v mieste, čst. v mieste, t., p.

Mýňa — Vámosfalva mo., ž. Novohrad, o. Lučenec, rk. Diviň, ev. Dobroš, 3.518 kj., not. a matr. Lovinobaňa, sedria Baňská Bystrica, ospk. a búr. Lučenec, žst., pt. Lovinobaňa, p.

Mýňa Nová Ves — Vámháza mo., ž. Nitra, o. Topoľčany, rk. Ludany nad Nitrou, 767 kj., not. a matr. Ludany nad Nitrou, sedria Nitra, ospk. a búr. Topoľčany, čst. Veľké Opatovce, pt. a pp. Ludany nad Nitrou.

Mýto — Vámos mo., ž. Zvolen, o. Brezno, ev., rk. Brezno, 1.799 kj., not. a matr. v mieste, sedria Baňská Bystrica, ospk. a búr. Brezno, čst. Brezno, pt. Brezno, p.

Nacina Ves — Nátafalva mo., ž. Zemplín, o. Michalovce, rk. Stražské, grk. Volá pri Laborci, 2.706 kj., not. a matr. v mieste, sedria Košice, ospk. a búr. Michalovce, čst. Stražské, žst., pt. Stražské, p.

Naciňov v. Nacina Ves.
Naciňov v. Nacina Ves.

Nadabula — Sajóháza mo., ž. Gemer, o. Rožňava, ev., rk. Hrkáč a Šankovce, ref. Tornaľa, 3.125 kj., not. a matr. Betliar, sedria Rimavská Sobota, ospk. a búr. Tornaľa, čst. Tornaľa, žst., t., p.

Nádas — Pozsonyúdas mo., ž. Bratislava, o. Trnava, rk., žid., 4.550 kj., not. a matr. v mieste, sedria Bratislava, ospk. a búr. Trnava, čst. v mieste, žst., t. (Nádas—Smolenice), p.

Nadida v. Veľká Ida.

Nádod — Nagyod mo., ž. Tekov, o. Levice, ref., 1.229 kj., not. a matr. Veľká Seč, sedria Zlaté Moravce, ospk. a búr. Levice, čst. Levice, pt. Dolný Várad, pp. Veľká Seč.

Nadošny — Hontnás mo., ž. Hont, o. Bátorce, rk., 2.584 kj., not. a matr. Dalmad, sedrk., os. a búr. Sahy, čst. Bátorce, pt. Hókove—Hontianska Slatina, p.

Nádoš v. Nádoš.
Nádoš — Abaujnásd mo., ž. Abauj-Túrňa, rk., ref., 2.292 kj., not. a matr. Čaňa, sedrk., os. a búr. Košice, čst. Zdaná, pt. a pp. Zdaná.

Nádség — Nádszeg vo., ž. Bratislava, o. Galanda, rk., 3.983 kj., matr. v mieste, sedria Bratislava, ospk. a búr. Galanda, čst. Pered, pt. Kráľová, p.

Nádség — Egyháznagyszeg mo., ž. Nitra, o. Surany, rk. Surany, 1.018 kj., not. a matr. v mieste, sedria Nitra, ospk. a búr. Nové Zámky, čst. Surany, pt. a pp. Surany.

Nádvej — Nádfo mo., ž. Šariš, o. Giraltovce, rk. Pušovce, 315 kj., not. a matr. Veľký Chmeľov, sedria Prešov, ospk. a búr. Giraltovce, čst. Kálnist, pt. a pp. Kapušany.

Nagybodak (č. Nadbodak) mo., ž. Bratislava, o. Dunajská Streda, rk. Felbár, 3.318 kj., not. a matr. Csallóközúdasd, sedria Bratislava, ospk. a búr. Dunajská Streda, čst. Bős, pt. Bős, pp. Felbár.

Nagybudafa (č. Nadbudafa) mo., ž. Bratislava, o. Dunajská Streda, rk. Egyházzelle, 342 kj., not. a matr. Ogelle, sedria Bratislava, ospk. a búr. Dunajská Streda, čst. Bős, pt. Sárosp, pp. Egyházzelle.

Nagygyéres (č. Nadgyéres) vo., ž. Zemplín, o. Kráľovský Chlumec, ref., rk. Kráľovský Chlumec, 3.168 kj., matr. v mieste, sedria Košice, ospk. Michalovce, búr. Kráľovský Chlumec, čst. Kráľovský Chlumec, žst., t., p.

Nagykeszi (č. Nadkesi) vo., ž. Komárno, o. Zemianska Oľa, rk., ref., 3.823 kj., matr. v mieste, sedrk., os. a búr. Komárno, čst. Zemianska Oľa, t., p.

Nagykövesd (č. Nadkövesd) mo., ž. Zemplín, o. Kráľovský Chlumec, rk., ref., grk. Bodrogszerdahely, 2.210 kj., not. a matr. v mieste, sedria Košice, ospk. Michalovce, búr. Kráľovský Chlumec, čst. v mieste, t., p.

Nagylé (č. Nadlé) mo., ž. Bratislava, o. Samorín, rk., 2.946 kj., not. a matr. Sárosp, sedria Bratislava, ospk. a búr. Samorín, čst. Kismagyar, žst., t., p.

Nagylocs (č. Nadlőc) mo., ž. Bratislava, o. Dunajská Streda, rk. Egyházzelle, 1.621 kj., not. a matr. Ogelle, sedria Bratislava, ospk. a búr. Dunajská Streda, čst. Bős, pt. Királyfiakarosa, pp. Egyházzelle.

Nagymad (č. Nadmad) mo., ž. Bratislava, o. Dunajská Streda, ref., rk. Albár, 1.341 kj., not. a matr. Albár, sedria Bratislava, ospk. a búr. Dunajská Streda, čst. Bős, pt. a pp. Albár.

Nagymagyar (č. Nadmadar) — Grossmagerdorfi mo., ž. Bratislava, o. Samorín, rk., žid., 2.496 kj., not. a matr. v mieste, sedria Bratislava, ospk. a búr. Samorín, čst. Kismagyar, t., p.

Nagymegyer (č. Nadmeder) vo., ž. Komárno, o. Zemianska Oľa, rk., ref., žid., 8.206 kj., matr. v mieste, sedrk., os. a búr. Komárno, čst. Zemianska Oľa, žst., t., t., p.

Nagyöved (č. Nadöved) vo., ž. Komárno, o. Parkán, rk., ref., 5.527 kj., matr. v mieste, sedria Komárno, os. rk. Parkán, búr. Komárno, čst. Bart, pt. Bény, p.

Nagypaka (č. Nadpaka) — Grosskapeln mo., ž. Bratislava, o. Samorín, rk., 1.696 kj., not. a matr. Tejlalu, sedria Bratislava, ospk. a búr. Samorín, čst. Samorín, žst., pt. Nagyöved, p., nádr.

Obr. č. 2: Ukážka besla v slovensko-maďarsko-nemeckom zozname obcí

Práve neúplnosť, ale aj chybovosť, sa stali hlavným motívom pre zostavenie nového miestopisu. B. Bezděk vychádzal pri práci na lexikóne aj z ďalších prameňov. Jednak siahol po Korabinského lexikóne z roku 1786, využil aj trojzväzkovú prácu Andrása Vályiho z prelomu 18. a 19. storočia.³⁵ Okrem uhorských miestopisov 2. polovice 19. storočia, ktoré nadväzovali najmä na pravidelné 10 ročné sčítania ľudu, sa oprel aj o uhorskú štatistiku Martina Schwartnera,³⁶ Dvorzsákov miestopis z konca 19. storočia³⁷ a príspevok Stanislava Klímu, ktorý ho rovnako publikoval v mesačníku *Hlas*.³⁸

B. Bezděk v predhovore miestopisu, rovnako ako Fedor Houdek, zdôraznil, že ide o prvý miestopis Slovenska. V skutočnosti ho však predbehol v roku 1919 práve L. Niederleho „slovenský místopis“, vzniknutý na základe jeho národopisnej mapy z roku 1903.

Bezděkov miestopis je rozdelený do 6 častí. V prvej je venovaný priestor jednoduchému územnosprávnemu rozdeleniu Slovenska na župy, okresy, notariáty a začlenenie jednotlivých obcí. V druhej a tretej časti bol zostavený zoznam obcí, najskôr maďarsko-slovensko-nemecký a v ďalšej časti slovensko-maďarsko-nemecký s uvedením služnovského okresu a administratívnej župy, do ktorej patrili. Práve tieto časti možno považovať v miestopise za najvýznamnejšie. Napomáhajú totiž rýchlej orientácii a identifikácii jednotlivých sídel.

V slovensko-maďarsko-nemeckej časti sú uvedené okrem názvov aj ďalšie dôležité údaje. Každé heslo obsahovalo zadelenie obce z administratívneho hľadiska na *veľkú* alebo *malú obec*, *mesto so zriadeným magistrátom* alebo *samosprávne mestá*. Veľké obce mali obecný notariát, malé obce boli zaradené do obvodných notariátov.³⁹ Mestá so zriadeným magistrátom⁴⁰ boli v jednotlivých regiónoch prakticky najvýznamnejšími sídlami, v ktorých sa spravdila sústredili aj ďalšie úrady či inštitúcie a osobitne stáli ešte samosprávne mestá Bratislava, Košice a Komárno.

³⁵ VÁLYI, András. *Magyar Országának leírása*. I. – III. kötet. Budan : A Királyi Universitásnak Betüivel, 1796 – 1799.

³⁶ von SCHWARTNER, Martin. *Statistik des Königreichs Ungarn*. I., II., III. Ofen, 1809, 1811.

³⁷ DVORZSÁK, János. *Magyarország Helységnevtára*. I. a II. kötet. Budapest 1893, vyšlo aj nemecky pod titulom Orts-lexikon von Ungarn.

³⁸ KLÍMA, Stanislav. Miestné názvy slovenské. In: *Hlas : Mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu*, roč. II., 1.9.1900, s. 5-33. S. Klíma bol na Slovensku známi aj svojou prácou o pomeroch na Slovensku – KLÍMA, Stanislav. *O národných poměrech na Slovensku*. Poděbrady : V. Hoblík, 1902.

³⁹ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali v práci: TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov: SPS, 2013, s. 16-18.

⁴⁰ išlo o mestá a mestecká, názvy v pôvodnom znení: Modra, Pezinok, Svätý Jur, Trnava, Dobšiná, Jelšava, Revúca, Rimavská Sobota, Rožňava, Banská Štiavnica a Belá, Krupina, Ružomberok, Nitra, Nové Zámky, Skalica, Lučenec, Gefnica (Gelnica), Kežmarok, Levoča, Ľubica, Poprad, Spišská Belá, Spišské Podhradie, Spišské Vlachy, Bardijov (Bardejov), Prešov, Sabinov, Levice, Nová Baňa, Trenčín, Žilina, Banská Bystrica, Brezno, Zvolen,

kúpaniu i kúpaniu. Obsahuje 22—43 g solí v 1 litre. 45 budov a 8 súkromných vill. Kúpele i hotely sú štátnym majetkom. Sezóna od 15. mája do 15. septembra. Priemerne 500 hosťov. Voda prameňov odporúča sa pri kataré dýchadiel, žalúdka a čriev, taktiež pri málokrvnosti a bleďačke; ako kúpeľ osoží zvlášte pri ženských nemocniach. Podnebie ľavné, vzduch čistý.

Hodejovo (Várgede) železité kúpele v župe gemerskej.

Husov park (Huszpark) letné a kúpeľné miesto v župe spišskej pri meste Poprade na košicko-bohumínskej dráhe.

Korytnica (Koritnyicza) kúpele na južnej hranici župy liptovskej južne od Ružomberka 847 m. nad morom. Od ružomerskej stanice košicko-bohumínskej dráhy na 24 km. na konci vicinálky Ružomberok—Korytnica. Klimatické miesto a 4 pramene alkalicko-železitých kyseliek, 2,4—3,6 g solí v 1 litre, teplota 10° C. Pekný vodoliečebný ústav, kúpele vanové, minerálne a železito-blatové, Zanderov telocvičný ústav. Odporúčané pri chronickom kataré žalúdka a čriev, žalúdočných a črevových krčoch, žltáčke, zácpa, opuchnutí jadier a sleziny atď. Asi 500 izieb, stálych hosťov na 600. Majetok rodiny Ormayovskej. Sezóna od 1. júna do 15. septembra. Počas vojny bol tu vojenský zotavovací domov pre 300 dôstojníkov a 1000 mužov i cez zimu.

Kováčová (Kovácsfalva) kúpeľné miesto v župe zvolenskej. Majiteľom je z polovice Ľudová banka zvolenská, z polovice Teodor Walls, hospodár zo Zvolena. Správcom je Ján Polivka. Kúpele sú dosiaľ v primitívnom stave a slúžia hlavne nemocným na reumatizmus.

Levart (Lévart) kúpele v župe gemerskej. Majiteľom je Tomáš Plachý, ktorý i správu vedie.

Levočské kúpele (Leutschau, Lőcsőfürdő) minerálne kúpele v župe spišskej 8 km. severne od stanice Spišská

Nová Ves na dráhe košicko-popradskej 570 m. nad morom. Sezóna od mája do septembra. Hosťov býva asi 200.

Lipovec u Sabinova (Szinyelipőcz) v župe šarišskej na dráhe Prešov—Orlov. Tu vyvierá znamenitý prameň „Salvator“ obsahujúci lithium. Majiteľom je A. Sultesz v Budapešti. Voda prameňa užíva sa s výtečným výsledkom proti cukrovej chorobe, neduhom močového mechúra a obličiek, proti reume a lámk, kataru dýchacích ústrov a pri zmätkoch v zažívaní. Pre svoju príjemnú chuť i ľahkú stráviteľnosť aj ako diaceutický nápoj s výhodou sa môže užívať.

Ľubické kúpele (Leibitz, Leibiczkénfürdő) sirkové kúpele v župe spišskej 754 m. nad hladinou mora, stanica Kežmarok, odtiaľ na 8 km. Alkalicko-sirkové pramene, kúpele vanové, asi 60 izieb. Majiteľom je mesto Ľubica. Sezóna od mája do septembra. Hosťov priemerne 150. Odporúčané pri zlatej žile, škrofuloze a pri kožných nemocniach.

Ľubochňa (Fenyőháza) klimatické miesto v župe liptovskej s vodoliečebným ústavom na brehu Váhu 450 m. nad morom. Železničná stanica v mieste. Majetok štátny. Údolím 21 km. elektrická dráha. Nová kúpeľná budova s reštauráciou, 7 nových vill. Hotely zariadené i pre zimné obdobie. Hlavná sezóna od 1. júna do 15. septembra. Hosťov býva asi 600. Správca Teodor Beniač. Najdu tu osvieženie najmä nervozní a prácou vysilení ľudia. Výhodný pobyt pre trpiacich na málokrvnosť, bleďačku, máliariu, žalúdočné choroby atď.

Ľubovňa (Lublau, Lublófürdő) kúpeľné miesto v župe spišskej od mesta Ľubovne na tri štvrté hodiny od železničnej stanice Ľubovňa a—vá Ľubovňa na 1½ hodiny vozno 556 m. nad morom. Krásny park, 4 pramene zemito-železitých kyseliek, 2,5 g solí v 1 litre, teplota 7° C. Kúpele vanové, pitie a rozposielanie vody. Sezóna od mája do septembra. Odporú-

Obr. č. 3: Bezděkov miestopis z roku 1920, časť kúpeľníctvo

Ďalším údajom bola informácia o farnosti, pod ktorú obec patrila podľa viero-
vyznania (rk. – rímskokatolícka, ev. – evanjelická, ref. – reformovaná, grk. – gréc-
kokatolícka, prav. – pravoslávna, žid. – židovská) s uvedením sídla farnosti. Nasle-
dovala ďalej rozloha v katastrálnych jutrách⁴¹ a uvedenie notárskeho a matričného
úradu (príp. pôsobenie matrikára), do obvodu ktorého obec patrila. Ďalšími údajmi
bola súdna sedria (vyšší odvolací súd), okresný súd s pozemnoknížnou vrchnos-
ťou, sídlo daňového úradu, četníckej stanice, telegraf, telefón a pošta. Okrem tých-
to údajov boli uvádzané aj informácie o kúpeľoch, železničnej stanici (rozlišovala
sa stanica, zastávka a nádražie) a prístave. Išlo teda o podrobné informácie, ktoré
boli ešte ďalej prehľadne usporiadané a ďalej doplnené v nasledujúcich častiach
miestopisu.

Štvrtú časť tvoril zoznam úradov. Ako prvé boli uvedené súdy, so začlenením
do jednotlivých sedrií a daňového obvodu. Najvyššími súdmi boli súdne tabule
(Bratislava a Košice), ďalej 14 sedrií a administratívnych žúp, ktoré patrili do ich
obvodu a napokon zoznam okresných súdov.

Nasledovali sídla verejných notariátov a finančné úrady (finančné riaditeľstvá,
technické finančné kontroly, colné úrady, katastrálne meranie, soľný úrad (Solivar),
mincovňa (Kremnica), daňové úrady, oddelenia finančnej stráže po jednotlivých
úsekoch hraníc s uvedením sídla inšpektorátu).

Ďalej miestopis uvádzal zoznamy školských zariadení, ktoré boli rozdelené na
meštianske školy, stredné školy: gymnáziá, reformné reálne gymnáziá, reálne gym-
názia, reálky, dievčenské lýceá, vyššia dievčenská škola (Martin), učiteľské mužské
ústavy, učiteľské ženské ústavy a učiteľské ústavy koedukačné. Osobitnú skupinu
tvorili obchodné školy a obchodné akadémie a napokon odborné školy, rozdele-
né do niekoľkých skupín: vyššie štátne priemyselné školy, štátne priemyselné ško-
ly, štátne odborné školy pre spracovanie dreva, odborná škola tkáčska (bola len
v Kežmarku), košíkárská odborná škola (Beluša), odborná keramická škola (Užho-
rod), štátne čipkárské školy. Hospodárske školy tvorili: štátna stredná hospodárska
škola (Košice), jednoročné a dvojročné roľnícke školy, lesnícke školy a vinárska
škola (Bratislava).

Úrady ministerstva zemedelstva (pôdohospodárstva) predstavovalo jednak Štát-
ne hospodárske riaditeľstvo pre Slovensko so sídlom v Bratislave, ale rovnako aj
zemeliskí inšpektori, ktorí spolu so župnými zverolekármi sídlili v sídle každej
župy. Pod úrady zemedelstva patrili aj štátne lesné úrady (riaditeľstvá, lesné inšpek-
toráty, štátne lesné úrady a štátne okresné lesné správy, ktoré však nesídlili v kaž-
dom okrese). Do tejto skupiny však patrili aj Slovenský úrad práce pre poľnohos-
podárske roľníctvo v Bratislave, a tiež župné úrady práce pre poľnohospodárske
roľníctvo. Napokon sem patrili aj výskumné stanice (hospodársko-chemické
výskumné stanice, liehovarská stanica (Košice), semenársko-kontrolná stanica

(Košice), mliekarsko-syrárska stanica (Zvolen) a meteorologická (Stará Ľala)).

Pod úrady ministerstva verejných prác boli zaradené úrady vládneho referátu
verejných prác: odbory referátu verejných prác, štátne stavebné úrady v jednot-
livých župách, riečne stavebné úrady a expozitúry pre úpravu riek, štátne kultúr-
no-technické úrady, okresné komisariáty pre revíziu parných kotlov, štátne banské
úrady a závody.

Nemocnice boli rozdelené podľa jednotlivých žúp a miest a okresné nemocen-
ské pokladne vymenované podľa sídla.

Pamäťové inštitúcie, teda múzeá, knižnice a archívy boli abecedne zoradené
podľa sídla. V prípade múzeí (18) bol uvedený názov, príp. zriaďovateľ a rovnaké
informácie obsahoval aj zoznam „významnejších“ verejne prístupných knižníc
(14). Archívy zostavovateľ rozdelil na župné, hodnoverných miest (loca credibilia
pri kapitulách, 6 archívov) a mestské (15). Práve v súvislosti s pamäťovými in-
štitúciami a ich rozdelením je už na prvý pohľad zrejma nekompletnosť údajov.
Pamäťové inštitúcie dopĺňal aj zoznam družstiev pre ľudové umenie a domáci pri-
emysel.

Zoznam četníckych staníc bol rozdelený podľa četníckych oddelení (26, z toho
dve boli na Podkarpatskej Rusi – Veľké Berezné a Užhorod), okresov a jednot-
livých sídel četníckych staníc. Keďže však neboli ešte doriešené otázky východ-
ných hraníc Slovenska a Podkarpatskej Rusi, B. Bezděk zaraďoval do miestopisu aj
prihraničné oblasti.

Zoznam železničných tratí a staníc bol jednoducho zoradený abecedne podľa
staníc s uvedením čísla železničnej trate, resp. vlakových spojení (tých premávalo
na Slovensku v tomto období 85). Názvy staníc a vlakových spojení boli kvôli
správnej identifikácii uvedené maďarsky a slovensky.

Napokon bol v tejto časti miestopisu zaradený aj zoznam poštových úradov
a telegrafných staníc s uvedením sídla v slovenčine aj maďarčine a s označením
doby činnosti telegrafov, resp. telegrafných úradov.

Posledná piata časť miestopisu bola venovaná kúpeľom a kúpeľníctvu.
Jednotlivé heslá sú tu zoradené rovnako abecedne s uvedením sídla, v ktorom sa
kúpele nachádzali a zároveň obsahujú ich základnú charakteristiku, informáciu
o najbližšej železničnej stanici, či napr. odporúčanie, na aké choroby boli kúpele
vhodné.

Soznam miest z roku 1919

Hoci ministerstvo vnútra vyjadrilo v januári 1920 celkom jednoznačne svoju
nevôľu ohľadom prípravy ďalšieho lexikónu sídel na MPS, keďže v tom čase prak-
ticky vrcholili práce na Bezděkovom miestopise, Vavro Šrobár ako splnomocne-
ný minister od tejto myšlienky neustúpil. V Bratislave totiž videli možnosť vy-
užiť mimoriadne sčítanie ľudu a jeho výsledky, ktoré sa uskutočnilo k termínu

⁴¹ 1 kj = 5 754,642 m²

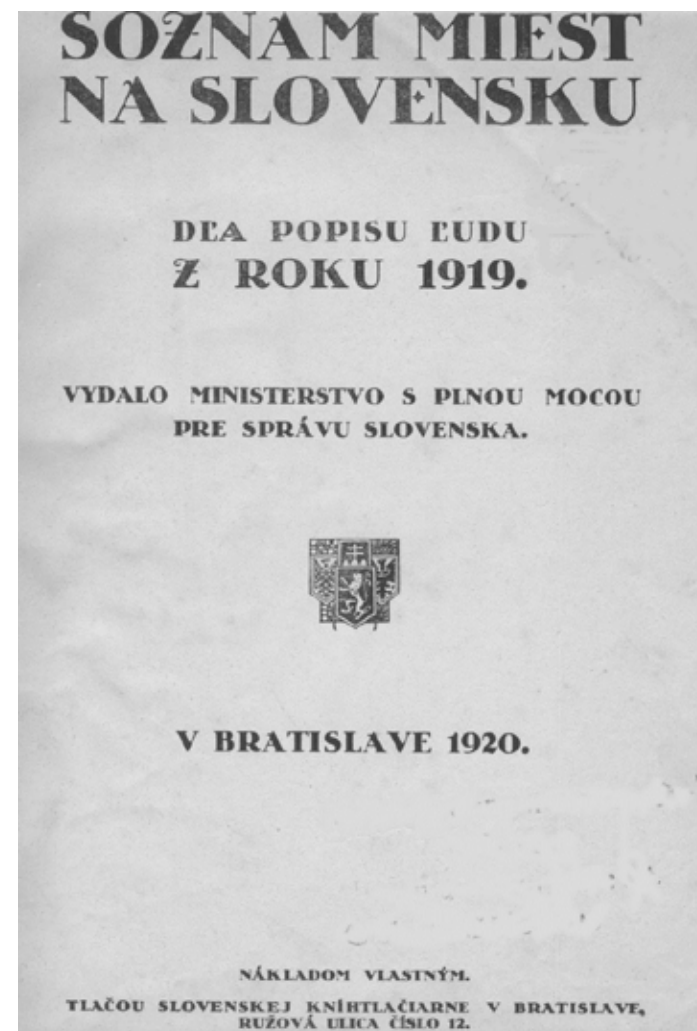
z 20. na 21. augusta 1919 k tomu, aby spojili dve záležitosti do jednej. V prvom rade bolo potrebné v nejakej forme zverejniť výsledky sčítania, ktoré by boli využiteľné najmä pre chod verejnej správy. Pôvodný zámer, aby boli výsledky využité na mierových rokovaníach totiž pominul, keďže sa kvôli rôznym problémom sčítanie neuskutočnilo v plánovanom marcovom termíne a zber údajov v teréne a ich spracovanie sa časovo výrazne natiahlo až do roku 1920. No napriek tomu sa javila myšlienka pripraviť v určitej forme miestopis, ktorého obsahom by bola kombinácia územnej správy a výsledkov sčítania 1919 ako vhodná. Bezděkov miestopis bol považovaný za vhodný a potrebný, ale z pozície MPS skôr na preklopenie času do vydania podrobnejšieho a presnejšieho miestopisu. Rozdielny názor ministerstva vnútra, ktoré uprednostnilo Bezděkov a Niederleho miestopis však napokon spôsobil, že *Soznam miest dľa popisu ľudu z roku 1919* bol publikovaný v minimálnom náklade, podstatne neskôr ako sa pôvodne zamýšľalo a veľmi skoro aj upadol do zabudnutia. Soznam miest⁴² bol totiž publikovaný až v septembri 1921, kedy sa už navyše začínalo v bežnom živote spoločnosti operovať výsledkami nového riadneho československého sčítania ľudu z roku 1921. Prakticky tak už v čase svojho publikovania boli viaceré údaje Soznamu miest už neaktuálne. MPS však lexikón formálne dotoval v tiráži ešte rokom 1920.⁴³ Nepriaznivá preň nebola len doba a okolnosti vzniku, ale tiež skutočnosť, že ešte v 20. rokoch začali v súvislosti s územnosprávnymi zmenami a reformami verejnej správy vznikať v rýchlom slede ďalšie miestopisy súkromnej povahy.⁴⁴ Ďalším momentom bola aj skutočnosť, že už v máji 1921 (ešte pred publikovaním Soznamu miest) začali práce na novom úradnom lexikóne, ktorý mal podliehať oficiálnemu schváleniu ministerstvom vnútra. Vo vytvorenej komisii na určenie úradných názvov obcí v Československej republike Slovensko zastupoval Václav Chaloupecký, Fedor Houdek, Jozef Škultéty, Jozef Minárik a Vojtech Dolejš, ktorí si medzi sebou rozdelili slovenské obce podľa žúp.⁴⁵ Výsledok ich spoločnej práce bol publikovaný rovnako MPS v roku

⁴² *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920.

⁴³ MRÁZ, Josef. Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. In: *Československý statistický věstník*, ročník III., sešit 2. – 4., december 1921, s. 199–202.

⁴⁴ CHYTIL, Alojz. *Chytílův místopis republiky Československé*. Praha, 1923; PONIČAN, Pavel. *Politický miestopisný soznam miest Slovenska dľa župného a okresného sriadenia*. Bratislava 1923; PONIČAN, Pavel – MICHELLER, František – MOULIS, Jozef. *Statistika obcí na Slovensku*. Trenčín, 1928; PELIKÁN, Jaroslav. *Nový miestopis Slovenska*. Bratislava, 1925; PELIKÁN, Jaroslav. *Všeobecný podrobný miestopis krajiny Slovenskej*. Bratislava, 1929; CHROMEČ, Břetislav. *Místopisný slovník Československé republiky*. Praha, 1929; JASPER, Eugen. – HANOUSEK, Karol. *Administrativne rozdelenie a menoslov obcí Slovenska*. Bratislava, 1929; HANOUSEK, Karol. *Miestopis Slovenska a jeho administrativne rozdelenie*. Bratislava, 1936.

⁴⁵ Podrobnejšie pozri: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Lexikóny obcí..., s. 20 a n. V. Chaloupecký navrhol úradné názvy z Bratislavskej, Nitrianskej, Tekovskej a Hontianskej župy, J. Minárik z Komárňanskej, Trenčianskej, Spišskej a Abovsko-turnianskej župy, J. Škultéty zo Zvolenskej, Turčianskej, Novohradskej a Gemersko-malohontskej a napokon F. Houdek z Oravskej, Liptovskej,

Obr. č. 4: Titulný list *Soznamu miest z roku 1919*

1923⁴⁶ a stal sa prakticky základom neskorších úradne schválených lexikónov sídel Slovenska, ktoré boli publikované v 2. pol. 20. rokov.⁴⁷

Soznam miest tak možno vnímať možno skôr ako symbol, ktorým sa symbolicky zavŕšila finančne aj fyzicky mimoriadne náročná práca na jednej z najväčších akcií verejnej správy na Slovensku po vzniku Československa, ktorým sčítanie

Šarišskej a Zemplínskej župy.

⁴⁶ *Revížia názvov obcí a osád na Slovensku*. Bratislava, 1923.

⁴⁷ *Štatistický lexikon obcí v republike Československej III. Slovensko...*; *Administrativní lexikon obcí v republike Československé...*

V nasledujúcich rubrikách boli uvedené informácie o sídle notárskeho úradu, matriky, okresného súdu, daňového a poštového úradu a napokon telegraf, prípadne s uvedením vzdialenosti od obce v kilometroch. Týkalo sa to aj železničnej stanice. Miestopis obsahoval aj údaje o obvode četníckej stanice a farského úradu

Župa	Bežné číslo	Služnovský okres, mesto so zriadeným magistrátom, samosprávne (municipálne) mesto	Počet obyvateľstva										Počet obcí										
			v roku	súhrnnej	národnosti					pohlavia		súhrnnej	s väčšinou / s menšinou										
					česko-slovenskej	maďarskej	nemeckej	iných	neznámych	mužského	ženského		česko-slov. obyvateľstva v %										
													19-100	80-90	70-80	60-70	50-60	40-50	30-40	20-30	10-20	0-10	101-120
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
VI. lipovská	4	Ružomberok	1880	15710	14824	.	57	172	637	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
			1890	16386	15914	.	133	227	82	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
			1900	18127	17018	1	280	438	384	8203	9774	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
			1910	17710	17010	19	301	165	155	8554	8555	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
			1919	16655	15887	2	93	27	129	7417	9111	10	15	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	Mesto so zriadeným magistrátom Ružomberok	1880	6432	5617	.	235	361	278	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
		1890	6870	5987	1	392	441	67	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
		1900	8158	6983	.	680	459	125	4026	4176	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
		1910	12469	8348	1	1737	1031	1142	5939	6339	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
		1919	11841	10529	13	385	258	356	5751	6663	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	

Obr. č. 7: Okresné sumáre a retrospektívne prepočty

s uvedením náboženskej príslušnosti. Údaje o továrňach, podnikoch pod. sa do miestopisu nedostali.

V ďalších častiach Soznamu miest boli publikované ešte okresné sumáre s mesami so zriadeným magistrátom. Tieto sumáre sú zaujímavé najmä porovnaním údajov sčítaní ľudu z roku 1919 so staršími z rokov 1880 – 1910 s prepočtom za príslušný okres podľa stavu z roku 1919. Prehľadky obsahujú informácie o počte obyvateľstva a ich štruktúre podľa národnosti a pohlavia, a tiež porovnávajúcu tabuľku o počte obcí s väčšinou/menšinou československého obyvateľstva na základe výsledkov sčítaní 1880 až 1919. V rovnakom duchu bola zostavená aj porovnávacia tabuľka za jednotlivé administratívne župy. Napokon bol súčasťou Soznamu miest aj register sídel (*Abecedný soznam miest*).

Soznam miest, rovnako ako predošlý Bezděkov miestopis uvádzal aj sídla, ktoré neboli administratívnou súčasťou Slovenska, ale Podkarpatskej Rusi.⁵⁰

⁵⁰ Išlo teda o prihraničnú oblasť na východnom Slovensku. Zo služnovského okresu Kapušany patrili pod správu Podkarpatskej Rusi obce Botfala (Botfalva); Homoky (Homoky, Homok); Jovro-Derma (Órdarma, Jovra); Katergín (Ketergény, Ketergeň); Koncház (Konczháza, Koncovo); Lekart (Lakárd, Lekart); Minaj (Minaj); Šišlovce (Sislóc, Šišlovce) a Trnovce (Ungtarnóc, Tarnovce), celkovo 9 obcí s 5235 obyvateľmi. K Sninskému služnovskému okresu patrili aj obce Malé a Veľké Berezné ((Kisberezna; Nagybereszna, Malý a Veľký Berezný); Bystre (Verhovinabisztra, Bystrý); Domašina (Domasina, Domašin); Kňahyňa (Knyahinya, Kňahynin); Kostriny (Kosztrina, Kostrina); Lubňa (Lubnya, Lubňa); Mirče (Mirse, Mirča); Soľa (Szolya, Soľ); Stričava (Sztricsava, Stričava); Nová a Stará Stuzica (Új-, Ózsztuzsica, Nová a Stará Stuzica); Užok (Uzsok, Užok); Volosjanka (Voloszánka, Volosianka); Záhorb (Zágorb, Záhorb) a Zausina (Zauszina, Zavosina). V sumáre to predstavovalo 16 obcí s 12691 obyvateľmi. Napokon z okresu Sobrance patrilo pod správu Podkarpatskej Rusi 7 obcí: Dubrinič (Dubrinicz, Dubrinice); Huta (Unghuta, Huta); Kamenica (Ókemencze, Kamenica nad Uhom); Neviczky (Neviczke, Nevické); Novoselica (Újkemencze, Novoselica); Onakovce (Felsődomonya, Onokovce) a Perečín (Perecsény, Perečín), v ktorých bolo sčítaných celkovo 7167 osôb. Celkovo to predstavovalo 32 obcí s 25093 obyvateľmi. Obce Ašvaň, Veľký a Malý Rát (Veľké a Malé Rátovce)

Záverom

Pri porovnaní oboch miestopisov možno konštatovať, že ponúkali v mnohých smeroch rôzne údaje a svojim spôsobom sa vzájomne dopĺňali. Kým Bezděkov miestopis mal podrobne spracovanú najmä územnosprávnú a verejno-správnú štruktúru, ktorá z veľkej časti stála ešte na bývalej uhorskej správe, Soznam miest ju doplnil predovšetkým o výsledky sčítania 1919, ale tiež v niektorých prípadoch aj v topografickej časti, keďže disponoval aktuálnejšími informáciami vyzbieranými v teréne. Soznam miest vo viacerých prípadoch opravoval chyby v slovenských názvoch obcí. Oba miestopisy sú v súčasnosti využiteľné najmä ako pramene zachytávajúce stav sídelnej štruktúry a verejnej správy na Slovensku po vzniku Československa. Hoci sa mohlo zdať, že bol Bezděkov miestopis preferovanejší, aspoň z pohľadu ministerstva vnútra na začiatku 20. rokov, išlo prakticky len o dôsledok jeho skoršieho ohlásenia a zverejnenia.

MPS tak napokon vydal v relatívne krátkej dobe dva lexikóny sídel Slovenska, ktoré splnili svoj hlavný zámer. Oba však veľmi rýchlo upadli do zabudnutia. Jednak kvôli množstvu nových publikovaných miestopisov súkromnej povahy, ktoré reflektovali nové územnosprávne zmeny a stali sa súčasťou pripravovaných reformných krokov, ktoré sa javili ako potrebné prakticky ihneď po vzniku Československej republiky, ale zároveň aj organizovaním československého sčítania ľudu z roku 1921, ktoré nesprevádzalo toľko problémov ako mimoriadne sčítanie z roku 1919.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene

Národní archiv České republiky v Praze

- f. Ministerstvo vnitra – Stará registratura, 1918 – 1953

Slovenský národný archív v Bratislave

- f. Zbierka dokumentov rôznej proveniencie

Štátny archív v Nitre so sídlom v Ivanke pri Nitre

- f. Sčítanie ľudu z roku 1919

Literatúra

A Magyar Korona Országainak Helységnevtára 1873. Budapest 1873, 1877, 1882, 1888, 1892, 1895, 1898, 1900, 1902.

ležali východne od demarkačnej čiary a patrili podľa Generálneho štatútu pod správu Slovenska. Išlo o obce Kapušanského okresu.

- A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevtára 1907.* Budapest 1907, 1913.
- Administrativní lexikon obcí v republice Československé. II. díl Morava a Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus.* Praha : SÚS, 1928.
- BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus. *Inchyti superioris Ungariae comitatus Gömoriensis notitia historico-geographico-statistica.* Levoča 1805.
- BEZDĚK, Bohuslav (ed.). *Menoslov obcí na Slovensku.* Bratislava : vlastným nákladom, 1920.
- BODNÁR, J[.]. Príspevky k miestopisu Slovenska. Oprava. In: *HLAS : Mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu*, roč. IV., 5.4.1902, s. 236-238.
- BOKES, František. *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí.* Martin : Matica slovenská, 1945.
- ČÉPLÖ, Slavomír – KAČÍREK, Ľuboš – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – VARGOVÁ, Lenka – ŠPROCHOVÁ, Terézia. *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18.-1. pol. 20. storočia).* Bratislava : MKD, 2016, 3305 s.
- DVORZSÁK, János. *Magyarország Helységnevtára. I. a II. kötet.* Budapest 1893, vyšlo aj nemecky pod titulom *Orts-lexikon von Ungarn.*
- FENYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik.* Pesten, 1851.
- HANOUSEK, Karol. *Miestopis Slovenska a jeho administratívne rozdelenie.* Bratislava, 1936.
- HOUDEK, Fedor. Príspevky k miestopisu Slovenska. In: *HLAS : Mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu*, roč. III., 1.9.1901, s. 258-350.
- CHROMEC, Břetislav. *Místopisný slovník Československé republiky.* Praha, 1929.
- CHYTIL, Alojz. *Chytilův místopis republiky Československé.* Praha, 1923.
- JASPER, Eugen. – HANOUSEK, Karol. *Administratívne rozdelenie a menoslov obcí Slovenska.* Bratislava, 1929.
- KLÍMA, Stanislav. Miestné názvy slovenské. In: *Hlas : Mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu*, roč. II., 1.9.1900, s. 5-33.
- KLÍMA, Stanislav. *O národních poměrech na Slovensku.* Poděbrady : V. Hoblík, 1902.
- KORABINSZKY, Johann Matthias. *Atlas regni Hungariae portabilis.* Wien, 1804.
- KORABINSZKY, Johann Matthias. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn.* Preßburg, 1786.
- KRIŽKO, Pavel. Slovenské miestne názvy. In: *Slovenské pohľady*, roč. 12, 1892, sošit 2, s. 65-76, pokračovanie sošit 3, s. 153-160, pokračovanie sošit 4, s. 246-252, pokračovanie sošit 6, s. 336-343, sošit 7, s. 422-427, pokračovanie sošit 9, s. 551-555.
- Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum.* Budapest, 1920.
- Lexikón obcí v krajine Slovenskej.* Praha : SÚS, 1936.
- LIPSZKY de SZEDLICSNA, Joannes. *Repertorium Locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentum.* Budae 1808.
- MAJTÁN, Milan. *Názvy obcí Slovenskej republiky : Vývin v rokoch 1773 – 1997.* Bratislava : VEDA, 1998.
- MRÁZ, Josef. Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. In: *Československý statistický věstník*, ročník III., sešit 2. – 4., december 1921, s. 199-202.
- NAGY, Ludovicus. *Notitiae politico-geographico-statisticae inchyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum.* Budae, 1828.
- NIEDERLE, Lubor. *Místopis a národnostní statistika obcí slovenských.* Praha : Společnost národopisného musea československého, 1919.
- NIEDERLE, Lubor. *Národopisná mapa uherských Slováků na základe sčítání lidu z roku 1900.* Praha : Národopisná společnost slovanská, 1903.
- PELIKÁN, Jaroslav. *Nový miestopis Slovenska.* Bratislava, 1925.
- PELIKÁN, Jaroslav. *Všeobecný podrobný miestopis krajiny Slovenskej.* Bratislava, 1929.
- PODJA VORSKÝ, J[.]. Príspevky k miestopisu Slovenska. In: *HLAS : Mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu*, roč. III., 1.10.1901, s. 52-58.
- PONIČAN, Pavel – MICHELLER, František – MOULIS, Jozef. *Statistika obcí na Slovensku.* Trenčín, 1928.
- PONIČAN, Pavel. *Politický miestopisný soznam miest Slovenska dľa župného a okresného sriadenia.* Bratislava 1923.
- Revízia názvov obcí a osád na Slovensku.* Bratislava, 1923.
- Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919.* Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Lexikóny obcí pre územie Slovenska I. Vybrané úradné lexikóny z rokov 1920 – 2002.* Bratislava : Infostat, 2009.
- Štatistický lexikon obcí v republike Československej III. Slovensko. Úradný soznam miest podľa zákona zo dňa 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nar. vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921. Praha : SÚS, 1927.
- TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, roč. 3, 2015, č. 1, s. 51-62.
- TIŠLIAR, Pavol. Gemerská stolica z pohľadu Tereziánskeho lexikónu sídel z roku 1773. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 18, 2008, č. 2-3, s. 60-76.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : príspevok k populačným dejinám Slovenska.* Bratislava : STATIS, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945.* Krakov: SPS, 2013, s. 16-18.

VÁLYI, András. *Magyar Országának leírása*. I. – III. kötet. Budan : A Királyi Univer-
sitásnak Betüivel, 1796 – 1799.

von SCHWARTNER, Martin. *Statistik des Königreichs Ungarn*. I., II., III. Ofen, 1809,
1811.

Internetové pramene

https://slovak.statistics.sk/wps/wcm/connect/cd33d897-7314-41d0-a12b-a95e-537d7a39/Statisticky_lexikon_obci_Slovenskej_republiky_2011.pdf?MOD=AJPERES

Ženský odbor HSĽS ako koordinátor sociálnej práce?

Eva Škorvanková

Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
Comenius University
Faculty of Arts
Department of General History
Gondova ulica 2
811 02 Bratislava
Slovakia
e-mail: eva.skorvankova@uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 13:59-82

The Women's Branch of Hlinka's Peoples Party as a coordinator of social work?

During the Salzburg Conference on July 27th and 28th, 1940, the radical wing of Hlinka's People's Party took the lead in order to transform Slovak political regime towards National Socialism. Its ideological promotion was also connected to the effort to engage women more intensely and to include them in public life and politics. As a part of that, a girls' branch of the Hlinka's Youth organization was established according to the German model, and there was also an attempt at creating a united women's organization at Hlinka's People's Party. The organization and establishment of the Women's Branch of Hlinka's Peoples Party (abbreviated ŽO HSĽS), was delayed until the end of 1941 and did not prove to be very successful. Finally, the initiative was taken over by the conservative wing of the party together with president Jozef Tiso himself, who even annotated the Organizational Regulations of the ŽO HSĽS. The activities of the Women's Branch were exclusively social, promotional and educational. Any political activity of women was in reality not expected. Kľúčové slová: Ženský odbor HSĽS, Slovenský štát, Jozef Tiso, sociálna práca, politické angažovanie žien

Keywords: Women's Branch of Hlinka's Peoples Party, Slovak State, Jozef Tiso, social work, political activity of women

Československá republika po roku 1918 vytvorila priestor pre ekonomickú a sociálnu emancipáciu žien. Umožnila im získať vzdelanie, a tým, ktoré mali záujem o profesijné uplatnenie, aj možnosť osobnej realizácie v platenom zamestnaní aj vo verejnej či štátnej službe (učiteľky, lekárky, advokátky, umelecké povolania, úradníčky). Pre mnohé slovenské ženy sa otvorili možnosti pre aktívne verejné pôsobenie. Aj ženy na Slovensku sa mohli zapojiť do politickej práce (ako členky

a funkcionárky strán), do spolkovej činnosti (v Živene,¹ Katolíckej jednote žien,² Matici slovenskej,³ ako aj v Orlovi,⁴ Sokole, Červenom kríži,⁵ či v rôznych charitatívnych cirkevných spolkoch atď.), či dobrovoľnej sociálnej práce. V tejto súvislosti je potrebné zdôrazniť, že v štruktúrach politických strán, ktoré v medzivojnovom období pôsobili na Slovensku, boli ženy skôr výnimkou. Konzervatívnosť slovenských politických elít sa jednoznačne prejavovala aj v nízkom zastúpení žien

¹ Živena bola najstarším ženským spolkom na Slovensku. Vznikla v roku 1869 na zhromaždení v Turčianskom svätom Martine. Jej cieľom bolo šíriť vzdelanie a osvetu medzi slovenskými ženami (v oblasti kultúry, literatúry, praktických schopností – vedenie domácnosti, varenie, ručné práce, financie). Živena vydávala niekoľko časopisov – *Almanach Živeny*, *Letopisy Živeny*, prvý ženský časopis *Dennica* a vlastný literárny a spolkový časopis *Živena*. V roku 1887 zorganizovali v Martine členky spolku mimoriadne úspešnú výstavu slovenských výšiviek, zbierali a uchovávali slovenské kroje a piesne. V roku 1919 založili prvú vlastnú školu Živeny a rodinnú školu, v roku 1922 prvé jasle na území Slovenska. Bližšie KODAJOVÁ, Daniela a kol. *Živena: 150 rokov spolku slovenských žien*. Bratislava : Slovart, 2019. KODAJOVÁ, Daniela. Živena – spolok slovenských žien. In: DUDEKOVÁ, Gabriela (ed.). *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011, s. 215-232.

² Organizácia pôsobila na Slovensku od roku 1920. Mala prevažne osvetové, vzdelávacie a charitatívne úlohy v duchu praktického katolicizmu. Bola členkou Medzinárodnej únie katolíckych ženských zväzov a reprezentovala modernizačnú politiku Vatikánu na podporu angažovanosti laikov a laičiek, ktorí sa svojou činnosťou hlásili k hnutiu Katolícka akcia. ZAVACKÁ, Marína. „Nová žena“ so starou prachovkou: prejavy občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940. In: DUDEKOVÁ, Gabriela (ed.). *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011, s. 376.

³ Matica slovenská vznikla v roku 1863 ako celonárodná, osvetová, vzdelávacia, kultúrna a vedecká inštitúcia v Turčianskom svätom Martine. Už v roku 1875 bola jej činnosť zakázaná, inštitúcia rozpustená a majetok zhabaný. K obnoveniu jej činnosti došlo 1. januára 1919. Následne bolo v roku 1922 obnovené aj vydávanie matičného časopisu *Slovenské pohľady*, neskôr začal vychádzať detský časopis *Slniečko*.

⁴ Orol (Slovenský orol) vznikol ako katolícka telovýchovná organizácia v roku 1909 z viacerých katolíckych telovýchovných spolkov, v medzivojnovom období sa hnutie rozšírilo po celom Slovensku.

⁵ Už v rokoch 1881 – 1918 pôsobili na území dnešného Slovenska spolky Červeného kríža. V januári 1919 bola Alica Garrigue Masaryková poverená čs. ministerstvom sociálnej starostlivosti dozorom nad sociálnymi organizáciami, ústavmi a odbornými školami. Vo februári bol z jej iniciatívy založený ČsČK, ktorý mal v novej Československej republike nahradiť stále existujúce české a slovenské spolky Rakúskeho a Maďarského Červeného kríža. Alica Masaryková sa 6. februára 1919 stala predsedníčkou ČsČK. V rokoch 1924 – 1938 sa sídlom Divízie ČsČK pre Slovensko stal Turč. Sv. Martin. Stanice ČK boli aktívne v boji proti tuberkulóze, zabezpečovali sociálnozdravotnú pomoc pre matky a deti, a okresné odbory starostlivosti o mládež, stravovacie a rôzne ošacovacie akcie pre deti a mládež. Často pritom nahrádzal nedostatky štátu v sociálno-zdravotnej starostlivosti o deti a školskú mládež. ČK na Slovensku budoval vlastné špecializované zariadenia, tzv. sociálno-zdravotné domy, ambulancie, prevádzkoval nemocnicu Tatra v Spišskej Sobotě, ale aj ozdravovne a preventorium vo Vysokých Tatrách. Popritom zabezpečoval opatrovateľskú službu v rodinách atď. Bližšie MINTÁLOVÁ, Zora. *Červený kríž na Slovensku – významná súčasť Medzinárodného hnutia Červeného kríža a Červeného polmesiaca v medzivojnovom období*. Dostupné na: <<http://www.akademickyrepozitar.sk/sk/repozitar/Historia-cerveného-kríža.pdf>> [27. december 2020].

v Národnom zhromaždení.⁶ Počas celého trvania Československej republiky sa žiadna žena neobjavila na volebnej kandidačnej listine Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSL'S),⁷ ktorá bola najsilnejšou politickou stranou na Slovensku.⁸ Nepochybne ale tvorili dôležitú a stabilnú súčasť jej voličskej základne.

V čase vyhlásenia Slovenského štátu mnohé ženy, organizované v rámci HSL'S a aktívne v rôznych ženských, náboženských a charitatívnych spolkoch očakávali, že sa aj naďalej budú bez prekážok angažovať vo verejnom živote, či v politike. Nový režim ale s politickým angažovaním a verejným pôsobením žien nepočítal. Práve naopak, predstavitelia režimu deklarovali záujem vrátiť slovenské ženy do rodiny, prepustiť vydaté učiteľky a štátne zamestnankyne a upraviť vzdelávanie dievčat. Ženy sa mali realizovať v rodine, starostlivosťou o manžela, deti a domácnosť. Ľudácky režim obmedzil verejné pôsobenie žien výlučne na charitatívne činnosti, sociálnu prácu, vzdelávanie a výchovu žien, mládeže a detí.

Predstavy o verejnom angažovaní žien

Situácia sa zmenila v súvislosti s mocenským zápasom vo vnútri HSL'S, ktorý eskaloval po salzburských rokovaníach v júli 1940. Strana nepredstavovala kompaktný celok. V jej štruktúrach sa sformovali výrazné skupiny alebo krídla, ktoré medzi sebou zápasili o kontrolu nad samotnou stranou (straníckymi štruktúrami), aj nad štátnymi inštitúciami a represívnym aparátom. Tento konflikt sa taktiež podpísal pod výslednú nekonceptnosť a ideologickú nejednotnosť režimu. Hoci strana ako celok nebola dôsledne fašistická, medzi jej vplyvnými členmi boli aj sympatizanti a podporovatelia fašizmu, ktorí mali ambície zmeniť, či posunúť HSL'S ako celok týmto smerom. Okrem nemeckého vplyvu sa ale v slovenskej politike prejavovali aj sympatie k talianskemu fašizmu, aj ideologické vplyvy z prostredia iných fašistických režimov. V lokálnom prostredí sa s nimi prelínali domáce konzervatívne a kresťanské tradície, aj reakcie na aktuálne politické pozí-

⁶ Posledná poslankyňa zo Slovenska vstúpila na pôdu Národného zhromaždenia v rokoch 1925 – 1929. Ženy sa ocitli na kandidátkach Pavicových strán (sociálnodemokratickej a komunistickej strany). BYSTRICKÝ, Valerián. Politický vývin v čase rastúceho ohrozenia republiky. In: FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (eds.). *V medzivojnovom Československu 1918 – 1939*. Bratislava : Veda, 2012, s. 446.

⁷ Slovenská ľudová strana sa začala formovať v roku 1905. Oficiálne sa Slovenská ľudová strana konstituovala na porade v Žiline 29. júla 1913. Jej predsedom sa stal Andrej Hlinka. Po vzniku Československa strana rýchlo obnovila svoje štruktúry a na zakladajúcom zhromaždení 19. decembra 1918 v Žiline sa oficiálne sformovala ako prvá politická strana na Slovensku. Jej politický program sa sústreďoval na požiadavku slovenskej autonómie. Strana sa otvorene hlásila ku katolicizmu a konzervatívnym hodnotám. Bližšie LETZ, Róbert. Hlinkova Slovenská ľudová strana: Pokus o syntetický pohľad. In: LETZ, Róbert – MULÍK, Peter – BARTLOVÁ, Alena. *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Martin : Matica slovenská, 2006, s. 12-25.

⁸ ZAVACKÁ, Katarína. Vladárstvo v rodine. In: CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Eubica. *Histórie žien: Aspekty písania a čítania*. Bratislava : Aspekt 2007, s. 307.

cie Vatikánu. Takouto fúziou princípov ideológie národného socializmu, ktorá bola importom z nacistického Nemecka, talianskeho fašizmu a konzervatívnej tradície, sa vytvoril *slovenský národný socializmus*.⁹ Ke ideológii slovenského národného socializmu (aj keď veľmi vágne a všeobecne definovanej) sa v rámci HSĽS hlásili radikáli, ktorí volali po dôslednej premene slovenskej spoločnosti podľa nemeckého (alebo talianskeho) modelu.

Radikálne krídlo strany a reprezentanti slovenského národného socializmu sa pokúsili už na jeseň 1940 aktívnejšie zapojiť slovenské ženy do verejného a politického života. Ich cieľom bolo aktivizovať aj ženskú časť populácie vo verejnom živote. Medzi radikálmi boli prevažne vekovo mladší ľudáci, ktorí mali skúsenosti a kontakty so ženami s vyšším vzdelaním a skúsenosťami s plateným zamestnaním alebo verejným pôsobením. Bolo teda pre nich logické, že ženy považovali za aktívnu súčasť spoločnosti. Ďalším dôležitým faktorom bola početnosť ženskej časti populácie. Sympatie žien, ktoré tvorili približne polovicu obyvateľov štátu, mohli byť v rozhodujúcom momente zápasu o charakter režimu rozhodujúcim faktorom. Je preto príznačné, že radikáli sa začali intenzívne zaoberať myšlienkou verejného pôsobenia žien. Konzervatívnejšie krídlo strany na čele s prezidentom Jozefom Tísom bolo rozhodnuté väčšie aktivizovanie žien usmerniť, aby sa výraznejšie nenarušila predstava konzervatívneho krídla o ideálnej podobe slovenskej spoločnosti. Medzi radikálmi a konzervatívnym krídlom sa rozohrel zápas o zapojenie, resp. nezapojenie slovenských žien do politického života štátu.

Ženské spolky na pozadí meniacej sa politickej reality po marci 1939

Po vyhlásení autonómie pokračovali ženské spolky Živena (Živena, spolok slovenských žien) aj Katolícka jednota žien vo svojich aktivitách. V januári 1939 bol na schôdzke Živeny definovaný jej program „v novom Slovensku“. V ňom bola Živena jednoznačne označená za kultúrny spolok, čo bola v zápisnici zo schôdzky jednoznačne zdôraznené. Živena mala svoje kultúrne a osvetové aktivity rozvíjať v úzkej spolupráci s Maticou slovenskou: „Teda Živena, spolok slovenských žien, po boku Matice slovenskej a iných ľudovýchovných a kultúrnych ustanovizní chce konať kultúrnu a ľudovýchovnú prácu najmä pre Slovenky ako na dedine, tak i v meste. Sociálnu prácu necháva spolkom, ktoré budú jej vykonávaním poverené.“⁴⁰ Už v januári 1939 tak formálne Živena rezignovala na svoju sociálnu činnosť a následne postupne oklieštila svoj sociálny program na nátlak zo strany HSĽS. Sociálne, či sociálno-zdravotné aktivity mohla oficiálne

realizovať len prostredníctvom rôznych tematických prednášok alebo spolupracou s inými spolkami, s Červeným krížom a neskôr prostredníctvom Ženského odboru HSĽS. Sociálne aktivity mala totiž zastrešovať práve vládnuca strana.

Živena sa aj po vyhlásení Slovenského štátu intenzívne venovala vzdelávacej a výchovnej práci, najmä na vidieku. V rámci Ústavu Milana Rastislava Štefánika fungovali školy pre vzdelávanie učiteliek ženských odborných škôl, ošetrovateliek a škola pre sociálno-zdravotnú starostlivosť. Ústav, ktorý bol otvorený v Martine v roku 1926, poskytoval vzdelanie učiteliek ženských odborných škôl a edukáciu v oblasti sociálno-zdravotnej práce, neskôr sa v jeho rámci vzdelávali ošetrovatelky a sociálnozdravotné pracovníčky. Pri Živene fungoval aj Sociálny dom (Dom sociálno-zdravotnej starostlivosti o mládež). Spolok naďalej organizoval kurzy varenia a šitia, kurzy pre mladé matky, pre gazdiné, rozličné prednášky o starostlivosti o dieťa, hygiene, čistote bývania, o ženských právach, o práva ženy ako matky, manželky a občianky, atď. Členky Živeny práve tu videli priestor pre angažovanie sa vzdelaných a inteligentných žien, aby „pôsobili výchovne medzi ženami na vidieku, vzdelávali ich, vliali im sebadôveru, sebavedomie, viedli ich samovzdelávaniu, vzbudzovali v nich záujem o dobro a krásu, praktické ženské rady.“⁴¹ V spolupráci so Slovenskou radou pre cestovný ruch začala Živena organizovať propagáciu slovenského vidieka ako miesta na rekreáciu a turistiku. Súčasťou tejto činnosti bola aj podpora záujmu o ľudový umelecký priemysel jednotlivých regiónov.

Ženský spolok Živena sa mal na základe návrhu vládneho komisára Jána Kaššoviča (a rozhodnutím Ministerstva vnútra č. 100/17233-VI zo dňa 20. júna 1939)¹² premenovať na Živena, spolok evanjelických žien. Tento návrh sa však vďaka intenzívnej aktivite živeniarok, najmä tajomníčky Ireny Smoliarovej nerealizoval a Živena zostala celonárodnou ženskou ustanovizňou, aj keď do jej činnosti intenzívne zasahovali predstavitelia HSĽS.¹³

Katolícka jednota žien sa zameriavala najmä na náboženské, vzdelávacie a sociálne aktivity. Dňa 6. marca 1939 rokovali jej predstaviťky o „potrebe zapojiť všetky katolícke Slovenky do práce za národné a náboženské povznesenie Slovenska.“⁴⁴ Táto organizácia, združujúca asi 8 tisíc slovenských žien sa rozhodla zriadiť Krajský akčný výbor a pri ňom jednotlivé odbory: kultúrny, kultový, tlačový, organizačný,

⁹ POLAKOVIČ, Štefan. Ideová stránka slovenského národného socializmu. In: *Slovák*, 1941, roč. 23, č. 28, s. 1; KOPEČEK, Eubomír. Slovensko v ére prvej diktatury: politický režim a jeho proměny (1938/1939 – 1945). In: *Politologický časopis*, 2004, roč. 9, č. 1, s. 14-15; TOKÁROVÁ, Zuzana. *Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou*. Košice: Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika, 2016.

¹⁰ Zápis z Mimoriadnej schôdzky predsedníctva ústredného výboru Živeny z Turčianskeho sv. Martina v Bratislave dňa 12. januára 1939 o 16. hod. v Carltone. In: *Živena*, 1939, roč. 29, č. 1, s. 28.

¹¹ WRCHOWSKÁ, Oľga. Potreba a cieľ ľudovýchovnej práce medzi dedinskými ženami. In: *Živena*, 1939, roč. 29, č. 1, s. 229-231.

¹² Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Živena, šk. 43. Memorandum katolíckych žien Živeny zo dňa 30. júla 1939 - odpis.

¹³ Predsedníčka miestneho odboru Živeny v Topoľčiankach sa v októbri 1942 vzdala svojej funkcie pod nátlakom miestnych ľudáckych predstaviteľov. SNA, f. Živena, šk. 43. Korešpondencia zo dňa 7. októbra 1942. Bližšie k vývoju v spolku Živena v období slovenského štátu TKADLEČKOVÁ -VANTUCHOVÁ, Jarmila. *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava: Epocha, 1969, s. 150-163.

¹⁴ GESSAYOVÁ-BRESTENSKÁ, Elena. Katolícke Slovenky, dajme sa všetky do práce. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 12, s. 4.

mravnostný, rodinný, sociálny, spoločenský, národopisný, finančný a telovýchovný. Krajinský akčný výbor vznikol 18. marca 1939 a následne boli zriadené aj jeho jednotlivé ústredné výbory.¹⁵ Odbory mali vznikať pri miestnych odbočkách Katolíckej jednoty žien pre jednotlivé druhy činnosti podľa regionálnej potreby. Kultúrny a tlačový odbor mal organizovať prednášky, pripravoval oslavy 20. výročia založenia Katolíckej jednoty, pripravoval vydanie pamätnice.¹⁶ Národopisný odbor podporoval a propagoval ľudové umenie a tradície (maľovanie veľkonočných vajčiek a ich predaj, dekorovanie bytov ľudovými prvkami, úprava odevov ľudovými motívmi, podpora krojov a výšiviek, výstavy – napríklad krojovaných bábik).¹⁷ Spoločenský odbor mal organizovať spoločenské podujatia (majálesy, čajové večierky, oslavy Dňa matiek) a pri tej príležitosti kontaktovať katolícke rodiny bratislavské, spájať ich a zároveň pomáhať iným odborom organizovať spoločenské akcie.¹⁸ Kultového odboru mal podporovať náboženské uvedomenie slovenských katolíckych žien, organizovať prednášky (napr. „*Národné povinnosti katolíckych žien*“)¹⁹ v rozhlase aj v prednáškových sálach, organizovať duchovné cvičenia, podporovať vyučovanie náboženstva na školách na Nemcami zabratom území.²⁰ Finančný odbor mal získavať finančné prostriedky pre výdaje spolku, podporiť vybudovanie silného tlačového fondu. Mravnostný odbor mal bojovať proti „*znevratnej literatúre, výtvarnému umeniu, divadlu, kinu, pochybným zábavným miestnostiam*“. V spolupráci so sociálnym odborom chceli zorganizovať akciu proti žobrajúcim deťom (najmä v neskorých večerných hodinách).²¹ Cieľom odboru pre povznesenie rodiny boli najmä prípravy Dňa matiek, konkrétne mali „*pátrať po slovenských matkách s početnou rodinou, vyšetrovať ich pomery, ich zásluby vo výchove*“. Odbory kultový, mravnostný a pre povznesenie rodiny zasadali spoločne a rozdeľovali si svoju prácu.²² Krajinský akčný výbor KJŽ vydal následne aj pokyny na zakladanie odborov v odbočkách KJ v rámci Slovenska. Pri zakladaní miestnych odborov v odbočkách KJŽ pod „*vedením inteligentných žien: učiteľiek, úradníčiek, manželiek miestnych inteligentov a pod.*“ sa mala zohľadniť najmä regionálna potreba jednotlivých odborov.²³ Na ak-

tivitách Katolíckej jednoty žien a jednotlivých odborov sa zúčastňovali a riadili ich manželky a rodinné príslušníčky čelných predstaviteľom štátu (Mária Stanová, Ella Medrická, Angela Sidorová, Anna Sokolová, Anna Machová, Anna Turková-Tisová, Hana Tisová-Tureková, Mária Kaššovicová).

Veľkú pozornosť venovali ženské organizácie osvetovej a výchovnej činnosti. Katolícka jednota žien intenzívne motivovala svoje členky, aby sa aktívne zapájali do osvetovej a vzdelávacej činnosti, najmä na vidieku. V časopise *Nová žena* boli publikované aj praktické rady a návody na usporiadanie prednášky, výber témy, či jej priebeh. Odporúčanou základnou a prvou témou bola najmä „*rodina a správny život v nej*“. Prednáška mala byť postavená na „*náboženskom podklade, lebo kaz, ktorý sa vodral do nášho spoločenského života v znamení pomýlenej emancipácie a vo forme t.zv. voľného rodinného života, zahľadol v uplynulých rokoch aj do slovenskej katolíckej rodiny*“²⁴. Potom mali prísť na rad ďalšie témy (hygiena, starostlivosť o dieťa, výchova atď.), politické a hospodárske problémy až neskôr. *Nová žena* informovala svoje čitateľky o organizovaní cyklu prednášok pod vedením profesora Alojza Churu²⁵ (Zdravé dieťa – naša budúcnosť!), ktoré boli vysielané rozhlasom. Redakcia zároveň informovala o komisii, ktorá pripravovala hromadný „*posluch*“ prednášok.²⁶ Kultúrny a tlačový odbor Akčného výboru Katolíckej jednoty žien zorganizovali 28. marca 1940 v Aule Slovenskej univerzity prednášku univerzitného profesora Alojza Churu (prodekana lekárskej fakulty a autor knihy *Slovensko bez dorastu*). Prednáška sa zaoberala poklesom pôrodnosti na Slovensku.²⁷

Väčšina aktivít Katolíckej jednoty žien mala sociálny a osvetový charakter. V súvislosti s vojnou proti Poľsku sa na Slovensku začala organizovať „*služba vojnovej starostlivosti*“ pod hlavným vedením Hlinkovej gardy. Ústredie Katolíckej jednoty žien sa obrátilo vo výzve sesterským odbočkám Katolíckej jednoty na slovenské ženy, aby sa zapojili do tejto služby: „*Slovenská žena, matka i deva musí dnes dokázať, že dcéry národa malého majú ducha veľkého, brdinského, ktorý v mimoriadnych časoch s mimoriadnou láskou, obetavosťou, oddanosťou do vôle Božej vie splniť i najťažšie úlohy. Oživujúca žiara našich rodinných krbov nesmie vyhasnúť odchodom otcov – živilcov. Zocelíme svoje sily, aby sme ich nahradili a tak udržali nám i vlasti jednako drahé životy svojich rodinných príslušníkov.*“²⁸ Všetky odbočky mali zorganizovať zdravotnú službu (ošetrovateľskú)

Z nášho života. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 20, s. 9-10.

²³ SABOLOVÁ, Helena. Ako prednášať na vidieku. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 12, s. 3-4.

²⁴ Alojz Ján Chura (* 1899 – † 1979) – lekár – pediater, prednosta Kliniky pre choroby detské Lekárskej fakulty UK (Slovenskej univerzity) v Bratislave, zakladateľ a organizátor moderného slovenského detského lekárstva. Blížšie FALISOVÁ, Anna. J. Ambro, J. Brdlík, A. J. Chura a ich prínos v oblasti starostlivosti o matku a dieťa na Slovensku. In: SLABOTINSKÝ, Radek (ed.). *Medicina, farmacie a veterinární lékařství: kapitoly k dějinám a vybraným tématům*. Brno : Technické muzeum v Brně, 2017 (Acta Musei technici Brunensis; sv. 12/2017), 277 strán, s. 105-114.

²⁵ Zdravé dieťa – naša budúcnosť! In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 5, s. 6-7.

²⁶ Z nášho života: Z Bratislavy. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 15, s. 15.

²⁷ Sesterským odbočkám Katolíckej jednoty! In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 38, s. 2-3.

¹⁵ GESSAYOVÁ-BRESTENSKÁ, Elena. Na zakľúčenie. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 31, s. 7.

¹⁶ E. G. B – á Z nášho života: Kultúrny a tlačový odbor Katolíckej jednoty žien. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 16, s. 8.

¹⁷ Z nášho života: Zpráva národopisného odboru Katolíckej jednoty žien. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 16, s. 8.

¹⁸ Z nášho života: Zpráva spoločenského odboru Krajinského akčného výboru Katolíckej jednoty žien. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 17, s. 9.

¹⁹ Z nášho života: Zpráva kultového odboru Krajinského akčného výboru Katolíckej jednoty žien. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 17, s. 9.

²⁰ Z nášho života: Zpráva mravnostného odboru Krajinského akčného výboru Katolíckej jednoty žien. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 19, s. 9.

²¹ Z nášho života: Zpráva odboru pre povznesenie rodiny pri Krajinskom akčnom výbore Katolíckej jednoty žien. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 19, s. 9.

²² Pokyny vydali duchovný správa Katolíckej jednoty a predsedníčka KJŽ Jolana Nováková.

a podporiť nábor ošetrovateliek do Slovenského červeného kríža, zriadiť denný útulok / opatrovňu pre deti bez dozoru (ak ich matky pracovali a otcovia boli na fronte) a zorganizovať 5 – 10 členné skupiny, ktoré mali zistiť, ktoré rodiny môžu prijať osirelé, opustené a evakuované deti (deti s matkami), pomôžu osirelým a opusteným deťom a zariadia ich umiestnenie do domova (sirotinca) a zabezpečia stravovanie a ošatenie pre deti trpiace núdzou. Miestne odbočky mali zorganizovať šitie nemocničnej a vojenskej bielizny.²⁸ Bratislavské členky KJŽ vykonávali službu na dvoch bratislavských stanicách, kde ponúkali občerstvenie prechádzajúcim transportom vojakov (na Hlavnej stanici a na stanici Filiálka).²⁹ Slovenské ženy sa mali do činnosti zapojiť či už v rámci Katolíckej jednoty žien, alebo v Červenom kríži, alebo ako dobrovoľné sestry: „*Volajú nás bludné a osirelé deti, lebo otec, živiteľ rodiny odišiel, matka kúsok ľuďko zarobeného chleba rozkrája... Viem, že každá uvedomelá žena bude brdá, že môže pracovať za svoj národ. Tu je čas, keď načas nielen hovoriť, ale konať. ... Keď ide o budúcnosť našej drahej vlasti, nesmie váhať ani jediná Slovenka, aby vykonala svoju povinnosť, ktorú jej svedomie diktuje.*“³⁰ Pri odbočkách Katolíckej jednoty žien vznikali postupne sociálne odbory pre vojnovú starostlivosť (náčelníčkou sociálneho odboru Krajinského akčného výboru KJŽ v Bratislave bola Hana Tisová-Tureková).³¹

V jesenných a zimných mesiacoch sa zintenzívnila činnosť sociálnych odborov jednotlivých odbočiek Katolíckej jednoty žien. V rámci zbierania pomoci sa mali organizovať čajové večierky, divadelné predstavenia, zábavné večierky „na ciele dobročinné“.³² V zimných mesiacoch organizovala Katolícka jednota žien pod patronátom HSLS tzv. zimnú pomoc (zimná ošacovacia a stravovacia akcia), usporiadali čajový večierok so zbierkou na zimnú pomoc, zároveň členky jednoty organizovali triedenie a distribúciu zozbieraného šatstva po chudobných rodinách.³³ V niektorých mestách organizovala KJŽ výdaj stravy (napr. v Trnave sa varila a rozdávala teplá polievka pre chudobných³⁴). Sociálnu prácu rozvíjala aj Mariánska kongregácia.³⁵

Ženy organizované v Katolíckej jednote žien sa angažovali naďalej najmä v Katolíckej akcii, ktorej úlohou bolo šírenie praktického katolicizmu. V rámci katolíckej akcie mali ženy uplatňovať silu svojho ducha: „*Plnenie domácich povinností, starosť o manželstva, deti, všetko vystupovanie v rodine, nech je živým svedectvom, že podľa svo-*

jej viery aj žijeme.“³⁶ Učiteľky mali pôsobiť a pracovať aj mimo rodiny – pomáhať sociálne slabším, najmä deťom, ale aj mládež a sedliacky ľud.

Obidva spolky sa aktívne zapojili do pôžičky na obrodu Slovenska. Každá členka Katolíckej jednoty žien mala podľa svojich možností darovať aspoň 50 halierov.³⁷ Dievčatá – študentky sa rozhodli zorganizovať bazár (obchod) s ručnými prácami, ktorého výnos venovali na pôžičku.³⁸ Svoje členky aktivizovala v prospech pôžičky na obrodu Slovenska („*keď chce dať, ten môže dať*“). Uverejnili aj návod na uskomnenie sa a šetrenie, získaný prebytok mohli ženy venovať vlasti.³⁹ Jednotlivé odbočky Katolíckej jednoty žien a Živeny sa zapojili aj do zbierky na Zlatý poklad.⁴⁰ O zbierke a vyzbieranom objeme zlata, striebra a peňazí sa pravidelne objavovali správy v *Novej žene*.⁴¹

Radikáli a ich predstavy o verejnom pôsobení žien

Na pozadí dramaticky sa meniacej situácie v marci 1939 sa niektoré ženy pokúšali aktívnejšie zapojiť do politického života, mimo tradičné ženské spolky, náboženské spoločenstvá, či krúžky. Popradské ženy v tejto situácii prišli s návrhom založiť Hlinkovu gardu žien. Vo svojom liste z 26. marca 1939, ktorý adresovali predsedovi vlády Jozefovi Tisovi a hlavnému veliteľovi Hlinkovej gardy Alexandrovi Machovi, uviedli, že ich snahou bolo zo všetkých síl chrániť a dopomáhať k lepšej budúcnosti Slovenska.⁴² Chceli sa zapojiť nielen do kultúrnej a telovýchovnej práce a boli pripravené pracovať pre blaho formujúceho sa štátu. Dokument ukazuje na jednej strane entuziazmus a odhodlanie žien v marcových dňoch roku 1939 postaviť sa na obranu krajiny (v kontexte maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v oblasti východného Slovenska), na druhej strane je ukázkou ženských ambícií participovať na politickom živote v krajine. Hlinkova garda po dohode s predsedníctvom vlády v máji 1939 rozhodla, že ženy sa zatiaľ nemôžu v jej štruktúrach angažovať a organizovať. No v odpovedi popradským ženám sa objavil náznak istých úvah o perspektívnom aktívnejšom zapojení dievčat a žien aj v štruktúrach HG: „*Organizovanie dievčat a žien pre pomocné služby a ich kultúrnu a politickú výchovu v duchu zásad HG je predmetom úvah a bude v tomto smere vydaný po reorganizácii HG osobitný organizačný poriadok.*“⁴³ V danom momente tak velenie Hlinkovej gardy

²⁸ Tamtiež.

²⁹ J.S. Naša služba lásky. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 42, s. 3.

³⁰ HELENA S. Slovenské ženy, do práce. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 40, s. 2-3.

³¹ Z nášho života. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 41, s. 9.

³² TISOVÁ-TURKOVÁ, Anna. Z nášho života: Odbočkám Kat. Jednoty do pozornosti! In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 43, s. 2. TISOVÁ-TURKOVÁ, Anna. Z nášho života: Sociálnym odborom Katolíckej jednoty! In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 45, s. 2.

³³ Ďalší dar katolíckych Sloveniek na zimnú pomoc. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 3, s. 9.

³⁴ PROF.-OVÁ Reportáž z kuchyne. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 7, s. 9.

³⁵ Zo života bratisl. kongregácie slov. dám. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 28, s. 15.

³⁶ BOLEČKOVÁ, Viera. Žena v katolíckej akcii. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 19, s. 2-3.

³⁷ PLAČKOVÁ-KIŠKOVÁ, Zlata. Milé sestry! In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 18, s. 3.

³⁸ CHLADNÁ, R. Náš „obchod pre štát“. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 23, s. 6-8.

³⁹ Drahé sestry slovenské! In: *Živena*, 1939, roč. 29, č. 4, s. 94-95.

⁴⁰ Z nášho života: Výzva členkám Jednoty a ku katolíkom v T. Sv. Martine. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 42, s. 9.

⁴¹ JÁNOŠÍKOVÁ A. Dojmy pri zbieraní na zlatý poklad v Turčianskom Sv. Martine. In: *Nová žena*, 1939, roč. 2, č. 46, s. 5.

⁴² SNA, f. Hlinkova garda, fascikel 604-56-6. Vytvorenie ženskej Hlinkovej gardy v Poprade a jej zamietnutie.

⁴³ Tamže.

snahám žien nevyšlo v ústrety.

Napriek tomu ambície radikálov, združených okolo Hlinkovej gardy, získať na svoju stranu slovenské ženy pretrvali. Už koncom roku 1939 sa v prostredí radikálneho krídla HSLS postupne pripravovala atmosféra na aktívnejšie organizovanie žien „na poli národného obrodzenia pri hospodárskej, sociálnej a kultúrnej výstavbe štátu v rámci HG“.⁴⁴ Dôležitú mobilizujúcu funkciu mal zohrávať časopis pre ženy *Úsmer slovenských žien a dievčat*, ktorý mal vďaka svojmu vydavateľovi Celovi Radványimu⁴⁵ blízko k radikálom. Cielom bolo na ženy stredných a vyšších vrstiev, predovšetkým úradníčky či učiteľky, manželky ľudáckych funkcionárov a gardistov, u ktorých sa po „návrate k rodinnému krbu“ predpokladalo, že budú mať čas a silu venovať sa verejným aktivitám. Časopis vychádzal len krátke obdobie, pravdepodobne nedokázal osloviť dostatočne početné publikum. Prinášal skôr novinky zo sveta módy a kultúry, do veľkej miery mal charakter voľnočasovej zábavy a na rozdiel od *Novej ženy* v ňom absentoval náboženský obsah. Na prvý pohľad mal byť náhradou za zakázané ženské a rodinné časopisy, ktoré sa do marca 1939 dovážali z Čiech. V krátkych úvodníkoch sa však redaktori snažili mobilizovať ženy v prospech slovenského národného socializmu.⁴⁶ Časopis mobilizoval v prvom rade manželky gardistov: „Žena gardistu musí byť stelesnením národného entuziazmu, stelesnením všetkých cností.“⁴⁷ Tie aj vzhľadom na rodinné zázemie mali byť politicky angažované.

Aktívnejšie pôsobenie žien vo verejnom živote na Slovensku rezonovalo aj na zjazde kultúrnych pracovníkov, ktorý sa konal z podnetu Alexandra Macha 31. augusta 1940 v Tatranskej Lomnici. Hlavným cieľom zjazdu bolo úsilie aplikovať princípy slovenského národného socializmu do slovenskej kultúry.⁴⁸ Stretnutiu predsedal šéf Úradu Propagandy Tido J. Gašpar, ktorý zdôraznil „potrebu väčšieho zapojenia“ žien do slovenského kultúrneho a verejného života. Podľa neho bolo potrebné si ujasniť, „čo znamenajú krdle oduševnených slovenských žien pre slovenský život“.⁴⁹ V diskusii odzneli aj ďalšie návrhy, napríklad Milo Urban vyzýval k vyššej organizovanosti žien na základe impulzu zvonka.⁵⁰ Súčasťou mobilizácie ženskej

časti populácie sa tak stalo založenie dievčenského zboru Hlinkovej mládeže, podľa nemeckého vzoru⁵¹ a pokus o oživenie a prebudovanie ženskej organizácie pri HSLS – Ženského odboru HSLS (ŽO HSLS) podľa vzoru ženských aktivistiek v Tretej ríši.

Kampaň za výraznejšie angažovanie sa žien, ako aj pokusy získať kontrolu nad činnosťou už fungujúcich ženských spolkov a organizácií s výchovnou, osvetovou, charitatívnou či náboženskou činnosťou sa spustila na jeseň 1940. Začiatkom septembra 1940 vyšiel na titulnej strane denníka *Slovák* článok spisovateľa a redaktora Mila Urbana⁵² s provokatívnym názvom „A kde sú naše ženy?“, v ktorom autor konštatoval, že slovenské ženy sa „akoby strácali z verejného života“.⁵³ Podľa jeho názoru existujúce ženské organizácie nestačili na úlohy, ktoré im slovenská prítomnosť predkladala. Vyzval ženy k verejnému pôsobeniu a požadoval vytvorenie takej ženskej organizácie, ktorá „by zodpovedala požiadavkám terajších čias“.⁵⁴ Urban zaútočil na čajové večierky, ktoré označil za „exkluzívne križky milostivých paničiek a slečien“.⁵⁵ V skutočnosti ale tieto večierky tvorili platformu pre organizovanie charitatívnych zbierok a tiež sociálne a mravne prijateľné zoznamovanie sa mladých ľudí vo vidieckom aj (malo)mestskom prostredí.

Najdôležitejším výstupom Urbanovho článku bola požiadavka, aby sa vytvorila jednotná organizácia bez stavovského rozdielu. Dotkol sa aj problému neorganizovanosti dievčenskej mládeže. Podľa jeho názoru, mali byť ženy a dievčatá „pevne organizovane začlenené do spolkového života“.⁵⁶ Urbanov článok vyvolal búrlivú diskusiu v tlači. Už 13. septembra 1940 preto Milo Urban reagoval, že ženy sa náhle odkiaľsi „vyroji“ a začali ho atakovať svojimi argumentmi a dokladali svoju bohatú činnosť a aktivity. Bol priamo konfrontovaný s otázkou, či za jeho aktivitami bol nejaký konkrétny plán („vedľajší zámer“).⁵⁷ Dňa 15. septembra 1940 preto polemika na stránkach denníka *Slovák* pokračovala ďalej. Anonym („Mužský“) vnímal pôvodný Urbanov kritický článok ako snahu povzbudiť ženy do novej práce. Vyzdvihol popri tom činnosť žien v radoch Červeného kríža a sociálnu a samaritánsku službu žien v Katolíckej jednote žien, Živene či predtým v skautingu, zároveň ale poukázal na nevšimavosť a ľahostajnosť medzi ženami. Pasivitu, neochotu angažovať sa vo verejnom pôsobení ale pozoroval aj u mužskej časti populácie. Autor pozitívne

⁴⁴ PIVARČEKOVÁ-VLKOVÁ, Jana. Do svedomia slovenských žien a budovateľov štátu. In: *Gardista*, 1939, roč. 1, č. 47, s. 20.

⁴⁵ Celestín A. Radványi (* 1911 – † 1978), známy ako Celo, alebo pod pseudonymom ERCÉ bol spisovateľom, dramatikom, redaktorom a novinárom. S jeho menom je spojené libreto jednej z najúspešnejších operiet Gejzu Dusíka *Pod cudzou vlajkou*. Radványi je považovaný za zakladateľa slovenskej životopisnej lexikografie.

⁴⁶ Nech znovu príde do popredia NAŠA SLOVENSKÁ ŽENA! In: *Úsmer*, 1940, roč. 1, č. 10, s. 2.

⁴⁷ Duchovnou gardou Hlinkovej gardy je slovenská žena. In: *Úsmer*, 1940, roč. 1, č. 9, s. 2.

⁴⁸ Bližšie KAMENEC, Ivan. Lomnický manifest z augusta 1940. In: *Romboid*, 2012, roč. 47, č. 2, s. 32-37; KÁZMEROVÁ, Ľubica. *Príbeh učiteľa: Jozef Sivák v školských službách 1918 – 1944*. Bratislava: VEDA, Historický ústav SAV, 2019, s. 86-87.

⁴⁹ LA SNK v Martine, osobný fond 131 (Valentín Beniak), sign. 131 AH 29. Zápisnica zo zjazdu slovenských kultúrnych pracovníkov v Tatranskej Lomnici 31. 8. 1940.

⁵⁰ Tamže, s. 6.

⁵¹ Zákon č. 166/1940 zo dňa 4. júla 1940 o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži. In: *Stráž*, 1940/1941, roč. 2, č. 1-2, s. 17-19.

⁵² Milo Urban (* 1904 – † 1982) – spisovateľ, redaktor, publicista a prekladateľ. Bol významným predstaviteľom slovenskej literatúry 20. storočia, redaktor kultúrnej rubriky *Slováka* a v rokoch 1940 – 1944 šéfredaktor *Gardistu*.

⁵³ URBAN, Milo. A kde sú naše ženy? In: *Slovák*, 1940, roč. 22, č. 214, s. 1.

⁵⁴ Tamže.

⁵⁵ Tamže.

⁵⁶ Tamže.

⁵⁷ URBAN, Milo. Nedotýkajte sa žien! In: *Slovák*, 1940, roč. 22, č. 218, s. 5.

vnímal najmä poukázanie na nedostatočné podchytenie a organizovanie dievčenskej mládeže.⁵⁸

V druhej reakcii od autorky N. T. Ď. sa stretávame s veľmi kritickým stanoviskom k názorom Mila Urbana. Podľa nej sa slovenské ženy výraznejšie neangažovali, lebo nemali zastúpenie v politike: „*Vyhodili nás z parlamentu, dobre. Ale mali nám dať dajakú možnosť, aby sme aj naďalej ostali v kontakte s našimi zákonodarcami, lebo náš Snem pojednáva i o zákonoch týkajúcich sa nielen mužov, ale aj nás žien.*“⁵⁹ Kritizovala prepúšťanie žien z plateného zamestnania a vymedzenie domácnosti a rodiny ako jediného priestoru pre ich realizovanie.⁶⁰ Autorka upozornila aj na absenciu výrazných ženských vodkýň v národe: „*Každé organizovanie potrebuje vodcovstva. Teda, keby sme chceli v tomto smere niečo podniknúť – čo by sme s radosťou a ochotne robili – potrebovali by sme pre svoju prácu niekoľko žien nadaných vodcovskými vlastnosťami, ... ženy, ktoré my uznávame za hodné viesť nás a za schopné tlmočiť našu mienku mužskému svetu.*“⁶¹ Neznáma autorka tak nepriamo požadovala zapojenie slovenských žien aj do politického života krajiny.

Táto diskusia na stránkach vládneho denníka Slováč samozrejme nebola spontánna a sledovala jasný cieľ, vytvoriť požiadavku na angažovanie žien v politickom živote krajiny a zároveň aj všeobecné akceptovanie verejného pôsobenia žien. Aktívne sa do nej zapojili aj predstaviteľky už existujúcich ženských spolkov. Tajomníčka ústredia Živeny Irena Smoliarová v reakcii na Urbanov článok poďakovala mužom, že sa zamysleli nad ženskou otázkou a tlmočili svoje stanovisko. Poukázala pritom na nové okolnosti, ktoré ovplyvnili život žien, keďže boli prepustené z úradov, škôl, zamestnania a vrátili sa k rodinnému životu. Smoliarová sa preto zastala žien – ich domácej práce a starostlivosti o rodinu a deti. Zároveň tvrdila, že ženy majú záujem participovať na celonárodnej ženskej organizácii, ale v tomto bode nesúhlasila s Milom Urbanom. Pravdepodobne medzi riadkami identifikovala skutočný zámer Urbanovej výzvy na stránkach Slováka. Argumentovala totiž sedemdesiatjedenročnou tradíciou ženského spolku Živena, ktorý združoval ženy a dievčatá (katolíčky aj evanjeličky). Opísala podrobne bohaté aktivity Živeny, vzdelávaciu, kultúrnu, hospodársku činnosť, bohatú minulosť a tradície. Ostro sa ohradila voči Urbanovej kritike čajových večierok.⁶² Zdôraznila ich ekonomický a charitatívny aspekt, v ich rámci sa organizovali rôzne finančné zbierky, príspevky na zimnú pomoc, na zlatý poklad Slovenskej republiky, na ošatenie chudobných detí, ale aj na programy na pomoc sociálne najslabším, na vzdelávanie žien

a dievčat v najzaostalejších regiónoch Slovenska.

Do diskusie sa opätovne zapojil samotný Milo Urban, keď na úvodnej stránke denníka Slováč požadoval revíziu ženských organizácií v duchu nových politických a spoločenských pomerov. Podľa Urbana existujúce ženské spolky kladli veľký dôraz na umelecké aktivity, rôzne výstavy, folklórne podujatia, ale zabúdali pri tom na aktuálne spoločenské problémy. Dokonca kritizoval slovenské ženy, že bránili svojim manželom a synom v aktivitách Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže. V závere privítal vytvorenie dievčenskej zložky Hlinkovej mládeže (HM-D), kde sa mal postupne vychovávať káder disciplinovaných žien a spoľahlivých organizátoriek, „*ktoré budú schopné vytvoriť organizáciu, ktorej priamemu a nepriamemu vplyvu neunikne ani jedna slovenská žena.*“⁶³

V denníku Slováč sa k snahám o aktívnejšie angažovanie slovenských žien dňa 29. septembra 1940 v mene Katolíckej jednoty žien vyjadrila jej predsedníčka Jolana Nováková a pokladníčka Albína Gažíková. Vo svojej reakcii pripomenuli aktivity Katolíckej jednoty žien a ich Akčného výboru a ohradili sa proti obvineniam z pasivity. Vymenovali rôzne aktivity, organizované kultúrne, spoločenské a charitatívne podujatia, zbierky a účasť na zimnej pomoci.⁶⁴ V reakcii na tento článok Milo Urban zdôraznil, že nehodnotil to, čo ženy vykonali, ale upozorňoval na to, čo ešte mohli a mali vykonať.⁶⁵

Katolícka jednota žien reagovala na článok Mila Urbana priamo aj na stránkach svojho týždenníka Nová žena.⁶⁶ Aj v tomto príspevku boli predstavené všetky aktivity, ktoré Katolícka jednota žien organizovala a kde všade sa jej činnosť prejavila (zimná pomoc, vojenská staničná služba, podpora chudobných rodín, zbieranie prostriedkov na kostol, opravy kultúrneho domu, odevov pre chudobné deti na prvé sväté prijímanie, organizovanie zbierky na zlatý poklad štátu, ale aj spoločenské príležitosti, čajové večierky a výstavy). Dotkla sa aj Urbanovho „útoku“ na čajové večierky a obhajovala ich ako priestor pre získavanie prostriedkov na charitatívnu činnosť, ale aj platformu pre stretávanie sa mladých ľudí. Redaktorky Novej ženy zdôraznila, že slovenské ženy chceli byť predovšetkým „*pravými kňažkami svojich rodinných kerbov,*“ pričom sa nechceli uzavrieť pred prácou vo verejnom živote.⁶⁷

V nasledujúcom čísle Novej ženy Beatrix Motešická-Kovalíková poukázala na pretrvávajúcu krivdu a negatívne pocity mnohých aktívnych a vzdelaných žien, ktoré boli v dôsledku úsporných a sociálnych opatrení slovenskej vlády prepustené

⁵⁸ Ad vocem: A kde sú naše ženy? In: Slováč, 1940, roč. 22, č. 220, s. 10.

⁵⁹ N. T. Ď. Že kde sú naše ženy? In: Slováč, 1940, roč. 22, č. 220, s. 10.

⁶⁰ Tamže.

⁶¹ Tamže.

⁶² SMOLIAROVÁ, Irena. „A kde sú naše ženy?“: Odpoveď na článok Mila Urbana. In: Živena, 1940, roč. 30, č. 8-9, s. 218-221; SMOLIAROVÁ, Irena. Naše ženy sú tu! In: Slováč, 1940, roč. 22, č. 220, s. 10.

⁶³ URBAN, Milo. Ešte naše ženy. In: Slováč, 1940, roč. 22, č. 227, s. 1.

⁶⁴ NOVÁKOVÁ, Jolana – GAŽÍKOVÁ, Albína. Ešte k článku Mila Urbana: Katolícka jednota sa hlási. In: Slováč, 1940, roč. 22, č. 232, s. 8.

⁶⁵ URBAN, Milo. [bez nadpisu: reakcia na Katolícka jednota sa hlási] In: Slováč, 1940, roč. 22, č. 232, s. 8.

⁶⁶ M.V. A kde sú naše ženy? In: Nová žena, 1940, roč. 3, č. 39, s. 2.

⁶⁷ Tamže.

zo zamestnania (služby).⁶⁸

Po búrlivej diskusii na stránkach tlače sa objavila 6. októbra 1940 v denníku *Slovák* krátka správa, že v rámci generálneho sekretariátu HSES sa utvorila samostatná ženská sekcia, ktorá mala organizovať sociálnu prácu. Prvou úlohou ženskej sekcie vládnej strany bola príprava akcie Zimnej pomoci. Výzva na organizovanie žien mala nielen sociálny rozmer (organizovanie zberu šatstva, obuvi a peňažných prostriedkov), ale aj rozmer politický. Slovenské ženy boli vyzvané, aby sa stali dôležitou súčasťou budovania mladého Slovenska. Ako príklad bolo použité Nemecko. Preto aj všetky slovenské ženy mali podľa možností prispieť k úspešnému priebehu Zimnej pomoci, prihlásiť sa v miestnej odborovej organizácii HSES, a tu im pri hromadnom šití a pletení mali byť usporiadané politické prednášky.⁶⁹

Ženský odbor HSES mal fungovať ako koordinátor ženských verejných aktivít a časom mal byť pravdepodobne jedinou ženskou organizáciou. Cieľom mediálnej kampane bolo motivovať ženské organizácie (Živenu a Katolícku jednotu žien) k spojeniu so Ženským odborom HSES (ŽO HSES).⁷⁰ Časopis pre ženy *Úsmev* podporil myšlienku Ženského odboru HSES a intenzívne propagoval jeho aktivity.⁷¹ Katolícka jednota žien aj Živena sa jednoznačne postavili proti akýmkoľvek snahám obmedziť ich aktivity a včleniť ich do jednotného Ženského odboru v rámci HSES. V polemike s Milom Urbanom sa predstaviteľky obidvoch ženských spolkov snažili obhájiť nielen svoju existenciu, ale aj ukázať celú šírku rôznych osvetových, vzdelávacích, charitatívnych a sociálnych činností. Predstaviteľky Živeny samozrejme argumentovali aj svojou dlhou tradíciou a zásluhami v národnom hnutí pred rokom 1918.⁷² Napriek tomu, že režim od vytvorenia jednotnej ženskej organizácie napokon ustúpil, niektoré centralizačné snahy zrealizoval. Napríklad Živena zásahom štátu prišla o kompetencie v zdravotno-sociálnej oblasti, ktoré boli delegované na ŽO HSES.⁷³

Ženský odbor HSES ako objekt zápasu medzi radikálmi a konzervatívcami

V rámci vládnucej strany prebiehal intenzívny mocenský konflikt. Obidve krídla strany si uvedomovali dôležitosť formálnej jednoty, preto ani vzájomná politická rivalita nebola prezentovaná otvorene. Aj snahy mobilizovať časť verejnosti s potenciálnou možnosťou využiť ich podporu voči druhému krídlu, nesmeli

vzbudiť pozornosť. Vytvorenie ženského odboru v rámci jednej štátostrany HSES bolo skvelou možnosťou ako to uskutočniť. Otázkou však bolo, akým spôsobom by sa eventuálna organizovanosť žien v štruktúrach HSES realizovala v súlade s ambíciami radikálov a sympatizantov slovenského národného socializmu.

Pri formovaní Ženského odboru HSES stála na jej čele ako predsedníčka Božena Tuková, manželka predsedu vlády Vojtecha Tuku. Jej delegovanie do predsedníckej funkcie signalizovalo formálne prepojenie formujúceho sa ženského odboru s predstaviteľmi radikálneho krídla strany. Organizovanie ženského odboru strany sa napriek odhodlaniu a predchádzajúcej mediálnej kampani prekvapivo zdrhlo a vlieklo sa až do konca roka 1941. V konečnom dôsledku navyše nebolo príliš úspešné.

Pôvodná myšlienka angažovania a organizovania slovenských žien sa priamo odvolávala na nemecké vzory, pričom pravdepodobne išlo najmä o predstavu masovej mobilizácie a angažovania žien v súlade s predstavou úzkeho vedenia strany.⁷⁴ Napriek tomu, že organizovanie žien bolo v záujme radikálov, iniciatívy sa chopilo konzervatívne krídlo strany a samotný prezident Jozef Tiso. V máji 1941 bol pripravený Organizačný poriadok ŽO HSES, ktorý bol následne upravený samotným Jozefom Tisom a prezidentskou kanceláriou.⁷⁵ Vo svojich pripomienkach trval Tiso na tom, aby miestne organizácie strany aj po zapojení žien zostali jednotné a ženy boli organizované len v ich rámci (ako odbory). Tieto ženské odbory mali byť organizačne napojené na jestvujúce miestne organizácie strany. Ženy a dievčatá mohli byť v rámci strany organizované len ako členky HSES. Vo výbore miestnej organizácie mali byť ženy zastúpené svojou predsedníčkou a niekoľkými členkami výboru ŽO, ktoré mali byť súčasne členmi výboru miestnej organizácie HSES. Ženský odbor mal napomáhať strane pri riešení sociálnych, kultúrnych a hospodárskych otázok, najmä sa mal starať o ľudové zvyky, kroje, piesne a propagovať národný „svojráz“. Zároveň sa mali ženy angažovať v otázkach všeobecného vzdelania a výchovy slovenskej ženy a detí. Preto mali organizovať rôzne spoločenské podniky, prednášky, výstavy, koncerty atď., avšak len so súhlasom vedenia miestnej organizácie strany.

Ako najvyššia autorita štátu sa v októbri 1940 prezident Tiso prihovril slovenským ženám⁷⁶ a mobilizoval ich do budovateľskej práce v rámci strany.⁷⁷ V októbri 1941 bol publikovaný rokovací poriadok ŽO HSES. V novembri 1941, napriek tomu, že organizovanie žien v rámci strany bolo propagované už od jesene 1940 a Organizačný poriadok ŽO HSES bol vypracovaný už v máji 1941, nasledovalo vo všetkých miestnych stranických organizáciách zakladanie jednotlivých miest-

⁶⁸ MOTEŠICKÁ-KOVALÍKOVÁ, Beatrix. O povolani žien. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 40, s. 2-3.

⁶⁹ KUBALOVÁ, Gita. Výzva k slovenským ženám! In: *Slovák*, 1940, roč. 22, č. 238, s. 8.

⁷⁰ HELENA S. Pán prezident medzi nami. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 44, s. 2.

⁷¹ Slovenské ženy do práce na sociálnom poli. In: *Úsmev*, 1940, roč. 1, č. 6, s. 2.

⁷² Bližšie TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Živena, s. 155-156; DUDEKOVÁ-KOVÁČOVÁ, Gabriela. Živena v politických režimoch 19. a 20. storočia. In: KODAJOVÁ, Daniela a kol. *Živena: 150 rokov Spolku slovenských žien*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovart, 2019, s. 146-149.

⁷³ Tamtiež, s. 147.

⁷⁴ KUBALOVÁ, Gita. Výzva k slovenským ženám! In: *Slovák*, 1940, roč. 22, č. 238, s. 8.

⁷⁵ SNA, f. Kancelária prezidenta republiky, škatuľa 83/101-2A-020, č. 5387/41. Organizačný poriadok Ženského odboru HSES.

⁷⁶ TISO, Jozef. Bratia, sestry! Ľudáci, Ľudáčky! In: *Organizačné zvesti*, 1940, roč. 1, č. 1, s. 1.

⁷⁷ Zakladanie Ženských odborov HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 4, s. 4.

nych ženských odborov. Miestne organizácie mali zabezpečiť prípravu na založenie ženského odboru. Preto mali propagovať činnosť ženských odborov strany. Do dvoch týždňov sa mali uskutočniť pri každej miestnej organizácii takéto propagačné stretnutia. Na nich mali byť oslovené ženy a dievčatá, ktoré mali záujem o sociálnu a kultúrnu činnosť, a neboli členkami HSES, aby sa urýchlene prihlásili. Ich prihlášky mali byť prednostne prerokované výbormi miestnych organizácií a predložené Generálnemu sekretariátu HSES.⁷⁸ Do konca novembra 1941 mali prebehnúť zakladajúce valné zhromaždenia ženských odborov, pričom mali sa na nich zúčastniť aj sociálny a kultúrny referenti miestnej organizácie strany.⁷⁹ V máji 1942 boli dopracované aj organizačné predpisy pre prácu ženských odborov.⁸⁰ Členkami ŽO HSES totiž mohli byť len ženy, ktoré boli organizované v rámci strany, preto miestne organizácie oslovovali nečlenky, aby vstúpili do HSES a mohli sa organizovať.⁸¹ Ženy tak boli organizované v rámci ženského odboru pri miestnych organizáciách HSES (ŽO MOHSES).

Zároveň sa sformoval Ženský odbor pri Generálnom sekretariáte HSES, ktorý mal na starosti organizovanie a usmerňovanie miestnych ženských odborov.⁸² Vedúcou ŽO HSES sa na jeseň 1941 stala manželka predsedu Snemu, Anna Sokolová.⁸³ Okolnosti výmeny na čele ženského odboru strany a odstránenie Boženy Tukovej z vedúcej funkcie nie sú jasné. Formálne sa sama vzdala svojej funkcie.⁸⁴ Zdá sa, že odchod mohol súvisieť so snahou predsedu strany Jozefa Tisa získať kontrolu nad ženskou sekciou. Menovanie vedúcej ŽO HSES bolo totiž výlučne v jeho kompetencii.

Generálny sekretariát strany sa usiloval prehĺbiť činnosť ženských odborov. Ženské odbory sa mali aktívnejšie zapájať do činnosti miestnych odborov. Mala sa rozvíjať intenzívnejšia komunikácia a spolupráca, ktorú mal zabezpečovať najmä sociálny referent. Miestna organizácia HSES mala prizývať na svoje výborové schôdzky vedúcu miestneho ženského odboru, ktorá na nich mala predkladať aj správy o svojej činnosti. Korešpondenciu ŽO mal spolupodpisovať (a tým aj

kontrolovať) predseda miestnej organizácie.⁸⁵ Angažovanie a mobilizovanie žien v rámci strany pravdepodobne nepokračovalo podľa predstáv vedenia. Už v januári 1942 sa mala realizovať propagačná akcia, v jej rámci mali už organizované členky strany oslovovať ženy vo svojom okolí priamo s prihláškami a motivovať ich pre vstup do HSES.⁸⁶ Generálny tajomník HSES Aladár Kočiš vydal v apríli 1943 nariadenie o zakladaní ženských odborov miestnych organizácií strany a ustanovení okresných vedúcich ŽO HSES. Podľa tohto nariadenia sa pri každej miestnej organizácii, ktorá mala aspoň 100 členov mala povinnosť v čo najkratšom čase vytvoriť miestny ŽO HSES. Pri okresných organizáciách mali byť menované okresné vedúce ženských odborov, s ktorými mali intenzívne spolupracovať práve okresní sociálni referenti.⁸⁷

Činnosť a aktivity ŽO HSES

Hlavnou aktivitou ŽO HSES mala byť sociálna práca. Ženy mali byť organizované práve kvôli sociálnym, kultúrnym a výchovným aktivitám. Aktivizovanie žien malo sprevádzať aj usmerňovanie v národnom a kresťanskom duchu a stranícka ideologizácia. Cieľom ŽO HSES bolo oboznamovanie sa žien a dievčat s ideológiou a programom HSES.⁸⁸ Prostriedkom na realizovanie týchto cieľov bolo organizovanie sociálnej práce, propagovanie slovenských ľudových zvykov, piesní a krojov, a tým prehlbovanie národného povedomia, organizovanie rôznych slávností, kurzov, prednášok, výstav, koncertov a iných spoločenských podujatí.⁸⁹ V zimnom období sa ŽO HSES mali venovať propagovaniu krojov prednáškami, aj praktickým nosením. Dôležitou súčasťou aktivít ženských odborov mal byť dohľad nad mravnosťou, keď mali bojovať proti narušiteľom rodinného života (odhaľovať neveru/neverných manželov) a alkoholizmu aj medzi ženami.⁹⁰

Ťažisková bola práve sociálna práca. Ženy mali v rámci strany realizovať pomoc chudobným matkám a novorodencom, dojčatám, organizovanie zberu a prešívania šatstva, zbieranie výbavičiek, vedenie kurzov varenia a osvetových prednášok.⁹¹ V novembri 1941 prebiehalo najmä organizovanie jednotlivých ženských odborov pri miestnych organizáciách. Zároveň sa ŽO HSES zaoberal organizovaním spomienkových vianočných balíčkov pre vojakov na fronte. Na tejto balíčkovej akcii sa

⁷⁸ Prípravy na založenie Ženského odboru HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 10, s. 3.

⁷⁹ Ako zakladať Ženské odbory HSES? In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 11, s. 5.

⁸⁰ Práca v ženských odboroch HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1942, roč. 3, č. 5, s. 6-7.

⁸¹ Menovanie v Ženskom odbore HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 10, s. 2. Prípravy na založenie Ženského odboru HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 10, s. 3-5. Ako zakladať Ženské odbory HSES? In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 11, s. 5.

⁸² Menovanie v Ženskom odbore HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 10, s. 2.

⁸³ Podľa rokovacieho poriadku Ženského odboru HSES vedúcu menoval predseda strany. V novembri 1941 bola na čele ŽO HSES Anna Sokolová a jej zástupkyňou Mária Pecho-Pečnerová. Úradnú agendu malo na starosti Ženské oddelenie Generálneho sekretariátu HSES. Ústrednou tajomníčkou bola Viera Bachingerová-Onofrejšová. Sociálna práca Ženského odboru HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 12, s. 10-11.

⁸⁴ Menovanie v Ženskom odbore HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 10, s. 2.

⁸⁵ KOČIŠ, Aladár. Prehĺbenie činnosti ženských odborov HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1942, roč. 3, č. 7, s. 6.

⁸⁶ Sociálna práca Ženského odboru HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 12, s. 10-11.

⁸⁷ KOČIŠ, Aladár. Nariadenie o zakladaní ženských odborov miestnych organizácií HSES a o ustanovení okresných vedúcich ŽO HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1943, roč. 4, č. 4, s. 5.

⁸⁸ Rokovací poriadok ŽO HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 10, s. 3-5.

⁸⁹ Tamtiež.

⁹⁰ Sociálna práca Ženského odboru HSES. In: *Organizačné zvesti*, 1941, roč. 2, č. 12, s. 10-11.

⁹¹ Tamtiež.

pravdepodobne, na základe tlačových správ, zúčastnili aj iné ženské spolky.⁹² V polovici decembra 1941 Ústredie ŽO HSLS začalo organizovať (aj prostredníctvom zbierania finančných darov) rekreácie pre chudobné bratislavské deti v kúpeľoch v Ľubochni. Ženy sa v rámci ženských odborov pri miestnych organizáciách mali v roku 1943 zapojiť aj do príprav a organizácie Sviatku slovenskej rodiny.⁹³ ŽO HSLS mal v spolupráci s miestnym sociálnym referentom strany zabezpečiť evidenciu viacdetných matiek (s 8 až 12 žijúcimi deťmi). Ústredie ŽO HSLS malo udeľovať v mene prezidenta a vodcu Jozefa Tisa „Dekrét uznania“, ktoré potom jednotlivým matkám odovzdávali miestny predstavitelia strany. Ústredie malo zároveň vybrať 3 až 5 matiek, ktoré sa v rámci Slovenska „počtom a zdatnosťou detí“ dostali na prvé miesto. Tieto ženy si prevzali dekréty priamo z rúk vodcu na slávnostnej akadémii. Ich pobyt v Bratislave organizovalo a financovalo Ústredie ŽO HSLS. Ženy organizované v rámci strany sa mali spolupodieľať aj na príprave kultúrneho programu.⁹⁴

Sociálna práca ale mala mať celoročný charakter. ŽO HSLS preto mal zabezpečiť evidenciu chudobných rodín, zamerať sa najmä na rodiny najchudobnejšie, aby sa im prioritne dostalo hmotnej podpory. Pozornosť sa mala zamerať na matky s dojčatami. Ženské odbory pri miestnych organizáciách mali realizovať zbierku detského šatstva a bielizne, vytvoriť rezervný fond oblečenia a potrieb pre dojčatá a deti. Z tohto fondu mali zabezpečiť výbavu pre najchudobnejšie rodiny. Ženské odbory mali koordinovať aj prešívanie šatstva a úpravy odevov pre chudobných, organizovať kurzy šitia a opravovania oblečenia (štopkanie, prešívanie, skracovanie). Organizované odborné učiteľky mali zabezpečovať kurzy úsporného varenia.

V rámci pracovného plánu miestnych organizácií HSLS sa predpokladala úzka spolupráca ženského odboru so sociálnym referentom. Sociálna práca v rámci straníckych štruktúr mala zabezpečovať celý rad rôznych sociálnych aktivít – darčeky pre frontových vojakov, podpora rodín narukovaných, ale aj nezamestnaných a chudobných. V rámci sociálnej činnosti mali predstavitelia strany kontrolovať dodržiavanie sociálno-právnej ochrany zamestnancov, prednostné zamestnávanie žiteľov viacdetných rodín, správne vyplácanie mzdy a jej eventuálne odoberanie v prípade alkoholikov, ktorí zanedbávali starostlivosť o rodiny. V školách mali kontrolovať, či deti boli dostatočne najedené, preto im mali prípadne poskytnúť mliečnu výživu, alebo inú adekvátnu potravinovú pomoc.

Jednoznačnú preferenciu ale malo každoročné organizovanie Vojnovej zimnej pomoci HSLS, ktorá bola najdôležitejším sociálnym projektom strany.⁹⁵ Nako-

niec už samotná kampaň, ktorá vyústila do oznámenia o utvorení „*zvláštnej ženskej sekcie, hlavne pre prácu sociálnu*“,“⁹⁶ hovorila o prípravách na organizovanie tejto charitatívnej kampane. Ženy mali za úlohu šiť, opravovať šatstvo a bielizeň, pliesť svetre a organizovať distribúciu tejto pomoci. Kampaň mala mobilizovať všetky slovenské ženy, ktoré mali podľa svojich individuálnych možností prispieť na Zimnú pomoc. Preto sa mali prihlásiť v miestnej organizácii HSLS, kde sa už v rámci kolektívneho šitia a pletenia oblečenia mali realizovať aj prednášky a stranícke schôdze pre ženy.⁹⁷

Organizovanie Zimnej pomoci bolo od počiatku existencie štátu dôležitou charitatívnou aktivitou, ktorú Jozef Tisol osobne podporoval a zastrešoval. Inšpirácia na jej organizovanie pochádzala z prostredia nacistického Nemecka. Tento každoročný rituál bol v prípade Slovenska dôležitý nielen vzhľadom na jeho charitatívny rozmer, ale bol aj významným zdrojom verejnej podpory samotnému Tisovi a politickým exponentom režimu.⁹⁸ Preto sa aj činnosť ŽO HSLS hneď od jesene 1940 prepojila s prípravami a priebehom akcie Zimnej pomoci.

Aktivity ženského odboru boli výlučne sociálne, osvetové a vzdelávacie. Pôvodne tieto sociálne a sociálno-osvetové aktivity a charitatívnu činnosť organizoval a zastrešoval Československý a od roku 1939 už Slovenský Červený kríž.⁹⁹ Vytvorenie ŽO HSLS a jeho úlohy v organizovaní a koordinovaní sociálnej práce v mene vládnej strany malo umožniť štátu a strane získať kontrolu nie len sociálnou pomocou, podporou, ale aj samotným obyvateľstvom. Predstavitelia strany na miestnej úrovni spoločne s ženskými odbormi pri miestnych organizáciách intervenovali a zbierali informácie o sociálnej situácii, rodinných pomeroch obyvateľstva a kontrolovali aj súkromný život jednotlivcov (plnenie vyživovacej povinnosti, konzumovanie alkoholu, manželskú neveru). Rozhodovali však aj o nárokoch a následnej distribúcii sociálnej pomoci.

Ambíciou Ľudákov bolo od začiatku prostredníctvom ŽO HSLS získať aj kontrolu nad inými ženskými spolkami.¹⁰⁰ Článok na podporu Ženského odboru HSLS uverejnil časopis pre ženy Úsmev, ktorý bol v rukách radikálov a sympatizantov národného socializmu. Intenzívne v ňom propagoval jeho aktivity, najmä činnosť ženského odboru pri miestnej organizácii HSLS v Bratislave, ktorú „*v blahodarnej práci úspešne vedie manželka pána predsedu vlády pani B. Tuková*“. Článok propagoval

⁹⁶ KUBALOVÁ, Gita. Výzva k slovenským ženám! In: *Slovák* 1940, roč. 22, č. 238, s. 8.

⁹⁷ Tamtiež.

⁹⁸ WARD, James Mace. *Jozef Tiso: Kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava : Slovart, 2018, s. 242.

⁹⁹ HSLS týmto postupom získavala totálnu kontrolu nad spoločenským životom v krajine. Úplne bol eliminovaný Dorast Červeného kríža, ktorý nariadením z marca 1941 prešiel do štruktúr Hlinkovej mládeže. JUNAS, Ján. *80 rokov činnosti Červeného kríža na Slovensku*. Bratislava : Finest, s.r.o., 1999, s. 44.

¹⁰⁰ JELINEK, Yeshayahu A. On the Condition of women in wartime Slovakia and Croatia. In: FRUCHT, Richard (ed.). *Labyrinth of Nationalism. Complexities of Diplomacy: Essays in Honor of Charles and Barbara Jelavich*. Columbus, Ohio : Slavica Publishers, 1992, s. 199-200.

⁹² Tamtiež.

⁹³ KOČIŠ, Aladár. Smernice o Sviatku slovenskej rodiny. In: *Organizačné zvesti*, 1943, roč. 4, č. 5, s. 11-13

⁹⁴ Tamtiež.

⁹⁵ Pracovný plán miestnych organizácií HSLS. In: *Organizačné zvesti*, 1942, roč. 3, č. 2, s. 4-6.

organizovanie akcie Zimná pomoc, zbieranie a úpravu šatstva, organizovanie akadémii a večierkov (zostavovanie programov, dekorovanie miestností), ako aj akciu Starostlivosť o matku a dieťa. Cieľom článku bolo motivovať etablované a existujúce ženské organizácie (Živena a Katolícka jednota žien) k „spojeniu“ so Ženským odborom HSLS: „*Táto práca volá dať sa dokopy miesto doterajšej roztrieštenosti a pracovať ruka v ruke, lebo pri tejto celonárodnej práci sa môžu a majú všetky naše ženy, či už sú členkami Živeny, Jednoty katolíckych žien. Sociálna práca je práca široko rozložená, takže pre každú sa tu nájde možnosť uplatnenia sa.*“¹⁰¹ Výsledkom malo byť v prvom rade efektívne koordinovanie sociálnej a dobročinnnej práce už v rámci Zimnej pomoci, zároveň ale aj kontrola nad činnosťou a agendou jednotlivých ženských spolkov.

Od počiatku organizovania Ženského odboru HSLS malo byť jeho cieľom „*zapojiť všetky ženské spolky do jedného rámca a spoločným úsilím pomáhať zmiernovať biedu na poli celonárodnom*“.¹⁰² Preto sa predpokladala spoločná práca všetkých slovenských žien ako členiek strany na poli sociálnom. Pravdepodobne ale medzi ľudákmi neexistovala definitívna a jednoznačná predstava o vytvorení jednotnej ženskej organizácie v podobe ŽO HSLS. Ľudáci totiž nepristúpili k jednoznačnému zrušeniu ostatných ženských spolkov. Prezentovali skôr názor, že by sa prostredníctvom ŽO HSLS činnosť ženských spolkov doplnil, alebo zjednotil.

Katolícka jednota žien preto pokračovala ďalej vo svojich aktivitách. V novembri 1940 zorganizovala v Bratislave čajový večierok, ktorým sa otvárala jesenná spoločenská sezóna v meste za účasti prezidenta Jozefa Tisa a predsedu vlády Vojtecha Tuku. Zisk z čajového večierku (25 tisíc Ks) odovzdala Katolícka jednota žien Ženskému odboru HSLS na Zimnú pomoc.¹⁰³ Podobne aj výnos z bazáru krojovaných bábik pred Vianocami 1940 bol Katolíckou jednotou žien venovaný ŽO HSLS a určený na podporu chudobných rodín v rámci Zimnej pomoci. Iniciátorkou podobných aktivít bola sestra prezidenta Jozefa Tisa, Hana Tureková-Tisová.¹⁰⁴

Aj Živena akceptovala existenciu Ženského odboru HSLS. V novembri 1940 navštívila predsedníčka ŽO HSLS Božena Tuková ústredie Živeny v Turčianskom Sv. Martine, kde si prezrela sociálne a kultúrne ustanovizne, ktoré Živena pomáhala vybudovať, alebo vybuďovala samostatne. V Štefánikovom ústave navštívila učiteľský ústav na vzdelávanie učiteliek ženských odborných škôl, ošetrovateľskú školu a školu pre sociálno-zdravotnú starostlivosť. V Sociálnom dome sa za účasti predstaviteľov miestnych sociálnych a kultúrnych inštitúcií, vojska, HG, HM podával čaj.¹⁰⁵ Tajomníčka ústredia Živeny Irena Smoliarová vo svojom pozdravnom

prejave uvítala Boženu Tukovú na pôde Živeny a predstavila už sedemdesiatjeden ročnú tradíciu bohatej a zmysluplnej činnosti Živeny ako spolku všetkých slovenských žien bez ohľadu na náboženskú príslušnosť: „*Tak sa totiž vykrystalizovala duša Živeny, cez dlhé roky, cez ktoré do nej vkladali Slovenky všetkých vrstiev bez náboženského rozdielu svoje najlepšie ja, šľachetné city, krásne myšlienky, ženský dôvtip a opravdivú vôľu tvoriť veľké spoločné národné dielo: inteligentnú, povedomú, vzdelanú, nábožnú Slovenku.*“ Vo svojom prejave sa obrátila na Boženu Tukovú s prosbou aby naučila „*Slovenky spolupatričnosti, aby vedeli v dobrom i v zlom cítiť spoločne a za národné ciele pracovať všetky spolu.*“¹⁰⁶ Istá miera servilnosti zo strany Živeny bola v zložitých pomeroch slovenského štátu pochopiteľná.

Katolícka jednota žien a jej Akčný výbor naďalej aktívne rozvíjal svoje sociálne a charitatívne podujatia a akcie, do zimnej pomoci a sociálnej práce, pričom akceptovali patronát a dominantnú úlohu Ženského odboru HSLS.¹⁰⁷ Vo svojom periodiku *Nová žena* naďalej pravidelne informoval o svojej bohatej činnosti najmä Akčný výbor KJŽ v Bratislave, prezentoval výsledky svojej sociálnej, charitatívnej, vzdelávacej a prednáškovej činnosti, rôznych náboženských aktivitách svojich členiek atď.¹⁰⁸

V *Novej žene* bol vo februári 1941 uverejnený oslavný článok o predsedníčke Ženského odboru HSLS Božene Tukovej a o jej „*nezlišťnej práci na poli sociálnom a národnom*“. Bol vyzdvihnutý najmä jej prínos pri organizovaní Zimnej pomoci na prelome rokov 1940/1941 a úsilie a práca pri zbieraní finančných a vecných darov. Do popredia sa dostal najmä jej záujem o podporu a finančné zabezpečenie starostlivosti o najmenšie deti – dojčatá (návšteva v jaslách v Dornkappli/Trnávka)¹⁰⁹. Jej príklad mal motivovať aj ostatné manželky popredných vládnych činiteľov – jej zástupkyňu, manželku ministra vnútra Alžbetu Machovú, manželku šéfa propagandy Máriu Murgašovú a ďalšie.

Začiatkom novembra 1941, už na pozadí prebiehajúceho vojnového konfliktu so ZSSR, na ktorom sa podieľali aj slovenskí vojaci, *Nová žena* opätovne začala informovať o organizovaní Vojnovej zimnej pomoci.¹¹⁰ V predvianočnom období Ženský odbor pri HSLS organizoval predvianočnú balíčkovú akciu pre „*bojujúcich brádinov v Rusku*“ práve v spolupráci s Katolíckou jednotou žien. Spoločne zabezpečovali 1 kg zásielky pre slovenských vojakov na východnom fronte, najmä cigarety,

¹⁰⁶ SMOLIAROVÁ, Irena. Privítanie pani Boženy Tukovej. In: *Živena*, 1940, roč. 30, č. 12, s. 303-305.

¹⁰⁷ Účasť Katolíckej Jednoty v Bratislave v Zimnej pomoci. In: *Nová žena*, 1941, roč. 4, č. 6, s. 7-8. SZABOVÁ, T. Z nášho života: O práci našich matiek skutky nech hovoria. In: *Nová žena*, 1941, roč. 4, č. 28, s. 14.

¹⁰⁸ KURTHOVÁ, Anna. Z nášho života: Hodnotíme výsledok, Výročná správa Akčného výboru Kat. jed. žien v Bratislave. In: *Nová žena*, 1941, roč. 4, č. 30, s. 10-11.

¹⁰⁹ Ako organizujú naše ženy zimnú pomoc. In: *Nová žena*, 1941, roč. 4, č. 5, s. 2-3.

¹¹⁰ SABOLOVÁ, Helena. In: *Nová žena*, 1941, roč. 4, č. 44, s. 4.

potraviny (sušené ovocie a kekxy).¹¹¹

Obidva existujúce ženské spolky tak v priebehu roku 1941 akceptovali svoju pozíciu voči ŽO HSĽS a svoje aktivity podriadili požiadavkám a cieľom režimu. V tomto postupe pokračovali aj naďalej a svoju sociálnu činnosť kooperovali a vykonávali pod dohľadom ženského odboru strany. V tomto duchu boli inštruované aj generálnym sekretariátom HSĽS.¹¹² V zachovanom archívnom fonde spolku Živena sa zachovali zmienky o veľmi komplikovaných, konfliktných až konkurujúcich si vzťahoch medzi miestnymi odbormi Živeny a miestnymi ženskými odbormi HSĽS.¹¹³ Predstaviťky Živeny pri tom naďalej trvali na svojej suverenite a odmietali sa úplne podriaďovať ženskému odboru strany. Do týchto sporov však definitívnym rozhodnutím vstupoval Ženský odbor pri Generálnom sekretariáte HSĽS.

Záver

Živena aj Katolícka jednota žien akceptovali dominantnú pozíciu ŽO HSĽS pri organizovaní sociálnej, charitatívnej a osvetovej činnosti. Zároveň väčšinu aktivít ŽO HSĽS spoluorganizovali, podporovali, alebo výsledky vlastných sociálnych aktivít, najmä zbierok šatstva, detských potrieb, potravinových balíčkov, ale aj finančné zbierky dobrovoľne odovzdávali. Ľudáci pravdepodobne aj preto postupne rezignovali na ambíciu vytvoriť jednotnú ženskú organizáciu a upustili aj od masívnej mobilizácie žien do straníckych štruktúr. Svoju úlohu pri tom nepochybne zohrali aj iné vnútropolitické problémy štátu a nezáujem o aktívnejšie pôsobenie žien vo verejnom živote. S akoukoľvek politickou aktivitou žien konzervatívne krídlo nepočítalo.

Prezident a vodca Jozef Tiso stále trval na tom, že miesto ženy bolo v domácnosti a chcel, aby ženy venovali svoj voľný čas len sociálnej alebo osvetovej práci. Keď v októbri 1940 sociálny odbor Katolíckej jednoty žien usporiadal čajový večierok Jozef Tiso na ňom a adresu slovenských žien konštatoval, že nadišiel čas, keď si záujem národa vyžadoval aj od nich väčšiu intenzitu práce mimo rámce „domáceho kráľovstva“. Zároveň ale doplnil, že slovenské ženy sa mali smelo postaviť do politického boja, vystúpiť na verejnosti, ale po splnení svojich povinností sa mali vrátiť do svojich domácností.¹¹⁴ Organizovanie žien totiž nemalo za cieľ vytrhnúť slovenskú ženu z rodiny. Ženy nemali zanedbávať rodinu a aj verejne sa angažovať mali ženy, ktoré boli málo zamestnané svojimi povinnosťami v rodinách a domácnostiach.

¹¹¹ M. Pred sviatkami lásky. In: *Nová žena*, 1941, roč. 4, č. 49, s. 14.

¹¹² SNA, f. Živena, šk. 3. Zápisnica z valného zhromaždenia zo dňa 21. októbra 1942.

¹¹³ SNA, f. Živena, šk. 48. Korešpondencia medzi Živenou a ŽO HSĽS zo septembra 1943 vo veci zbierky obväzového materiálu (Brezno nad Hronom).

¹¹⁴ HELENA S. Pán prezident medzi nami. In: *Nová žena*, 1940, roč. 3, č. 44, s. 2.

Napriek zmienkach o potrebe zapojiť slovenské ženy do politického boja, Jozef Tiso s aktívnou politickou činnosťou žien pri ďalšom organizovaní ŽO HSĽS nepočítal. Práve konzervatívne krídlo nasmerovalo ženské odbory na koordinovanie sociálnej politiky HSĽS pod kontrolou a v spolupráci so sociálnymi referentami na jednotlivých organizačných úrovniach. Strana tak prostredníctvom ženských odborov kontrolovala a organizovala sociálnu politiku a charitatívnu činnosť v krajine. Dominancia ŽO HSĽS voči ostatným ženským spolkom umožňovala vládnucej strane, a tým aj štátu kontrolovať a využívať aj iných aktérov pri realizovaní jednotlivých sociálnych, či sociálno-osvetových činností.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene

Literárny archív Slovenskej národnej knižnice v Martine, osobný f. č. 131 - Valentín Beniak.

Slovenský národný archív v Bratislave, fond Živena.

Slovenský národný archív v Bratislave, fond Hlinkova garda.

Slovenský národný archív v Bratislave, fond Kancelária prezidenta republiky.

Dobová tlač

Gardista

Nová žena

Organizačné zvesti

Slovák

Stráž

Úsmev

Živena

BYSTRICKÝ, Valerián. Politický vývin v čase rastúceho ohrozenia republiky. In: FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (eds.). *V medzivojnovom Československu 1918 – 1939*. Bratislava : Veda, 2012, s. 441-476.

DUDEKOVÁ-KOVÁČOVÁ, Gabriela. Živena v politických režimoch 19. a 20. storočia. In: KODAJOVÁ, Daniela a kol. *Živena: 150 rokov Spolku slovenských žien*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovart, 2019, s. 99-182.

JELINEK, Yeshayahu A. On the Condition of women in wartime Slovakia and Croatia. In: FRUCHT, Richard (ed.). *Labyrinth of Nationalism. Complexities of Diplomacy: Essays in Honor of Charles and Barbara Jelavich*. Columbus, Ohio : Slavica Publishers, 1992, s. 190-213.

- JUNAS, Ján. *80 rokov činnosti Červeného kríža na Slovensku*. Bratislava : Finest, s.r.o., 1999.
- FALISOVÁ, Anna. J. Ambro, J. Brdlík, A. J. Chura a ich prínos v oblasti starostlivosti o matku a dieťa na Slovensku. In: SLABOTINSKÝ, Radek (ed.). *Medicína, farmacie a veterinárni lekárstvi: kapitoly k dejinám a vybraným témam*. Brno : Technické muzeum v Brně, 2017 (Acta Musei technici Brunensis; sv. 12/2017), s. 105-114.
- KAMENEC, Ivan. Lomnický manifest z augusta 1940. In: *Romboid*, 2012, roč. 47, č. 2, s. 32-37.
- KÁZMEROVÁ, Ľubica. *Príbeh učiteľa: Jozef Sivák v školských službách 1918 – 1944*. Bratislava : VEDA, Historický ústav SAV, 2019.
- KODAJOVÁ, Daniela a kol. *Živena: 150 rokov spolku slovenských žien*. Bratislava : Slovart, 2019.
- KODAJOVÁ, Daniela. Živena – spolok slovenských žien. In: DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011, s. 215-232.
- KOPEČEK, Ľubomír. Slovensko v ére prvej diktatury: politický režim a jeho proměny (1938/1939 – 1945). In: *Politologický časopis*, 2004, roč. 9, č. 1, s. 4-26.
- LETZ, Róbert. Hlinkova Slovenská ľudová strana: Pokus o syntetický pohľad. In LETZ, Róbert – MULÍK, Peter – BARTLOVÁ, Alena. *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Martin : Matica slovenská, 2006, s. 12-108.
- MINTÁLOVÁ, Zora. *Červený kríž na Slovensku – významná súčasť Medzinárodného hnutia Červeného kríža a Červeného polmesiaca v medzivojnovom období*. Dostupné na: <<http://www.akademickyrepozitar.sk/sk/repozitar/Historia-cerveného-kríža.pdf>> [27. december 2020].
- TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila. *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epona, 1969.
- TOKÁROVÁ, Zuzana. *Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou*. Košice : Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika, 2016.
- WARD, James Mace. *Jozef Tiso: Kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava : Slovart, 2018.
- ZAVACKÁ, Katarína. Vládstvo v rodine. In: CVIKOVÁ, Jana – JURÁNOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica. *História žien: Aspekty písania a čítania*. Bratislava : Aspekt 2007, s. 307-321.
- ZAVACKÁ, Marína. „Nová žena“ so starou prachovkou: Prejavy občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940. In: DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2011, s. 375-402.

Etnická identifikácia Slovákov v Maďarsku (cenzu ako nástroj na vytváranie obrazu minority versus etnická autoidentifikácia jej príslušníkov)

Ladislav Lenovský

prof. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD.
University of Ss. Cyril and Methodius
Faculty of Arts
Department of Ethnology and World Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: ladislav.lenovsky@ucm.sk

Populačné štúdie Slovenska 13:83-107

Ethnic identification of Slovaks in Hungary (censuses as a tool for creating a minority image and ethnic self-identification of its members)

The image of the ethnic stratification development in Hungary is described (and/or) created by censuses. It is the result of the methodologies used and also the self-identification of minority members. Ethnic self-identification of the Slovak minority members is permanently influenced by subjective and objective reasons (understanding of ethnic categories, ethnicity, perception of the majority, state and mother nation policy, global trends in national issues, ethnopolicy, ethnobusiness). From the state's point of view, is it about describing or creating of this image? What is the shift of the real condition of the Slovak minority from this image? How do the Slovak minority members perceive and declare their ethnic affiliation?

Keywords: Slovaks in Hungary, ethnic identity, minority, statistics

Úvod

Komplexný výskum etnických menšín pozostáva z analýzy a interpretácie kvalitatívnych aj kvantitatívnych dát rozmanitej povahy. Relevanciu dátových súborov determinujú etnické kontexty. Siete vzťahov, v ktorých etnická kolektíva reálne jestvuje, sú vo všeobecnosti vytvárané štruktúrou historických, ekonomických, náboženských, kultúrnych, interetnických, politických, geografických aj demografických parametrov a súvislostí. Štruktúra týchto parametrov sa v čase mení.

Prostredníctvom týchto údajov sa vytvára obraz minority. Mimoriadne dôležitým procesom je autoidentifikácia jej príslušníkov. Navyše, komplexné poznanie etnogenézy a pochopenie súčasného stavu etnickej skupiny vyžaduje výskum samotného autoidentifikačného procesu. Aké sú pravidlá, stratégie a postupy, ktoré zohľadňujú príslušníci minorít pri požiadavke etnický sa identifikovať? Aké ciele

má štát, ako realizátor cenzov, v súvislosti so získaním aktuálnych poznatkov k etnickej stratifikácii svojho obyvateľstva, ktoré sú východiskom koncipovania národnostnej politiky? Nakoľko tieto štatistiky korešpondujú s reálnym stavom minorít?

Cieľom predmetného príspevku je zodpovedať na uvedené otázky na príklade etnickej minority (oficiálne národnostnej menšiny) Slovákov v Maďarsku. Poznatky sú získané na základe analýz cenzov Maďarskej republiky a terénnych výskumov vo vybraných lokalitách so slovenským osídlením v Maďarsku. Terénne výskumy boli realizované ako jednorazové týždňové sondy v rámci Interdisciplinárnych táborov organizovaných Výskumným ústavom Slovákov v Maďarsku v rokoch 2006 (Békešská Čaba), 2008 (Senváclav), 2010 (Šára), 2014 (Veňarec).¹ K zovšeobecneniam a záverom prispeli aj parciálne poznatky získané v období rokov 2007 – 2019 podobnými výskumami v iných slovenských lokalitách v Maďarsku, Srbsku, Rumunsku a Chorvátsku² a závery iných, prevažne sociolingvistických výskumov ako ďalšie pramene.

K etnickej identifikácii Slovákov v Maďarsku

Základné údaje o etnickej štruktúre obyvateľstva Maďarska sú výsledkom konkrétnej metodiky sčítania, ktorá sa čase menila a pre respondentov formulovala príslušnú identifikačnú situáciu prostredníctvom viacerých otázok. Na základe odpovedí respondentov na tieto otázky sa im pripísala etnická identita a vytvorila sa aktuálna etnická štruktúra štátu. Zmenami otázok a ich formulácií v jednotlivých sčítaniach v prípade Slovákov vznikli posuny, nejasnosti až rozpory. Vyvolávajú legitímne otázky a kontinuálne sú predmetom analýz vo sfére slovenskej inteligencie v Maďarsku, aj v príslušných vedných disciplínach na Slovensku.³ Tento diskurz je

¹ LENOVSÝ, Ladislav. K niektorým kontextom identity Slovákov v Békešskej Čabe. In: *Kontexty identity*. Békešská Čaba : VÚSM, 2010, s. 347-354; LENOVSÝ, Ladislav. K niektorým kontextom identity v pilišskom Svätom Václave. In: *Slovenské inšpirácie zo Senváclavu*. Békešská Čaba : Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2019, s. 63-90; LENOVSÝ, Ladislav. Vedomie príslušnosti a kolektívna pamäť Šáranov. In: *Materiálové príspevky ku kultúre a spôsobu života v Dabaši-Šáre*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2011, s. 184-195; LENOVSÝ, Ladislav. K niektorým kontextom identity Slovákov vo Veňarci. In: *Duchovná a sociálna kultúra menšín v majoritnom prostredí*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Celoštátnej slovenskej samosprávy v Maďarsku, 2015, s. 291-305; LENOVSÝ, Ladislav. *Slováci v Maďarsku* : (etnokultúrne sondy do vybraných komunit). Nadlac : Vydavateľstvo - Editura Ivan Krasko, 2019.

² LENOVSÝ, Ladislav. *Naši vo svete - Slováci južne od hranice Slovenska I*. Nadlac : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2016; LENOVSÝ, Ladislav. *Naši vo svete - Slováci južne od hranice Slovenska II*. Nadlac : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2017; LENOVSÝ, Ladislav. *Naši vo svete - Slováci južne od hranice Slovenska III*. Nadlac : Vydavateľstvo - Editura Ivan Krasko, 2018.

³ Zo strany maďarských bádateľov boli v uvedenej problematike doteraz realizované len parciálne výskumy. (napr. GYIVICSÁN, Anna. Az anyanyelv és kultúra értékrendjének változása akiskörösi szlovákoknál. In: *Amagyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest : Állami Gorkij könyvtár, 1985, s. 9-57; GARAMI, Erika – SZÁNTÓ, János. *Magyarországi Szlovákok*. Budapest : Társi, 1991; DEMETER ZAYZON, Mária. *Ontudatosodás és önfeladás között*. Tatabánya : Komárom

v skúmanom prostredí dôležitý aj v praktickej rovine – etnopolitiky, etnobiznisu, národnostného vzdelávania, kultúrneho manažmentu, národnostnej politiky a financovania.

Požiadavky v rôznych kombináciách deklarovať etnickú, národnostnú, národnú identitu, materinský jazyk, najviac používaný jazyk, jazyk používaný v domacom prostredí, uviesť národnostnú menšinu ku kultúre ktorej má respondent najbližší vzťah sú nepochybne relevantné, ale v prípade bežného obyvateľa štátu sú niektoré otázky nejasné, neprehľadné, najmä ak niektoré odpovede sa zdajú byť ľahšou cestou a autor otázok dopredu vie, ako bude respondent rozmyšľať, lebo ho dobre pozná. Navyše, ak respondent na niektoré otázky môže uviesť viac odpovedí. Súčasne je pravdou, že diskutovať etnickú problematiku a príslušnosť s občanmi Maďarska (nielen) slovenského pôvodu nie je to isté ako v prípade občanov Slovenska maďarskej národnosti alebo v prípade Slovákov zo Srbska. Jazyková asimilácia totiž výrazne zotrela aj iné etnické znaky a nezriedka komplikuje etnickú autoidentifikáciu viacerých skupín nemaďarských občanov Maďarska. Dokazujú to aj výsledky kvalitatívnych výskumov etnicity a etnickej identifikácie v prostredí slovenských komunit v Maďarsku. Veľká časť obyvateľov Maďarska slovenského pôvodu sa striktne neidentifikuje ako Slováci, ale istú mieru príslušnosti k tejto kolektívite, rovnako ako aj odlišnosti od majority, si uvedomuje aj deklaruje. Ale pýtať sa treba inak, nie jednoducho. Lebo odpoveď je len výsledkom otázky.

Kľúčom k pochopeniu a „lepšiemu čítaniu“ štatistik je v prípade Slovákov v Maďarsku objasnenie odlišného chápania etnických pojmov. Primárnym dôvodom je dlhodobá štátna politika a postoj majority (nielen ako inoetickej, ale najmä ako štátotvornej kolektivity). Nástrojom tejto politiky (ako každej národnej/štátnej) je vlastný koncept národných dejín. Ten je v prípade Maďarska v kľúčových otázkach odlišný od toho slovenského a to nielen v oblasti moderných, ale aj starších dejín, o čom svedčí napríklad aj odlišná interpretácia tých istých archeologických nálezov.

Slováci v Maďarsku pri úvahách o svojej etnickej, národnostnej a národnej príslušnosti uvažujú primárne ako vlastenci, legitímni a plnohodnotní občania Maďarska, ktoré je ich domovom. Navyše, sú absolventmi maďarského štátneho vzdelávacieho systému. Podľa nich, zjednodušene: „*Slováci sú tí, čo žijú na Slovensku*“.

-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1993; IMRE, Anna. *Anyanyelv, másodnyelv, környezeti nyelv. A 20 század végi magyarországi kisebbségi oktatás nyelvi viszonyai*. Budapest : MTA Kisebbségkutató Intézet, 2000.) Ich metodika bola užšie koncipovaná a zachytávala len niektoré aspekty etnickej identity. Spoločenskovedná a etnohistorická literatúra vo všeobecnosti charakterizuje v Maďarsku žijúce národnosti ako menšiny s celkovým slabým národnostným povedomím. (napríklad ARATÓ, Endre. *A magyar-csehszlovák viszony ötven éve (Pät'desiat rokov maďarsko-česko-slovenských vzťahov)* Budapest : Kosuth Könyvtár, 1969; GYIVICSÁN, Anna. Az anyanyelv és kultúra értékrendjének változása akiskörösi szlovákoknál. In: *Amagyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest : Állami Gorkij könyvtár, 1985, s. 9-57) Zo strany bádateľov zo Slovenska sú výskumy oveľa početnejšie a prinášajú obsažnejší materiál.

Slovensko vzniklo odtrhnutím sa od Uhorska. S týmito procesmi nezdieľajú nič, práve naopak, v občianskej spoločnosti Maďarska ide v prípade Trianonu o citlivé a pre niektorých vôbec nie uzavreté otázky. „Otázky typu: „*Prečo ste sa od nás odtrhli? Prečo robíte tam na Slovensku našim (Maďarom) zle?*“ počas terénnych výskumov bádateľ zo Slovenska nedostáva len od miestnych Maďarov. (Je dôležité poznamenať, že tieto stereotypy sú už dnes zriedkavé, skôr súčasťou uvoľnenej diskusie ako rozhodujúcim faktorom celkového prístupu respondenta.)

Súčasne, etnická príslušnosť ich predkov je eliminovaná a spochybňovaná prostredníctvom argumentov, že národno-emancipačný proces a formulácia slovenského národa prebehla až po príchode ich predkov, navyše, zo severnej do strednej a juhovýchodnej časti v rámci vnútornej migrácie jedného štátu. Aj vo verejnom diskurze sú zväčša označovaní ako kolonisti, či presídlenci zo severných žúp Uhorska. Ich evidentná jazyková odlišnosť je založená na síce navzájom podobných, ale vtedy ešte ako samostatný jazyk nekodifikovaných nárečiach. Navyše, hovoriť o ich pravdepodobnej etnickej autoidentifikácii je prinajmenšom sporné. Samozrejme, (predovšetkým slovenskí) bádatelia z Maďarska a Slovenska etnickú stránku predkov dnešných Slovákov v Maďarsku argumentujú vo vedeckom aj verejnom diskurze inak. Poukazujú na vzájomne sa podmieňajúci vzťah etnickej stránky (identity/odlišnosti) skupiny s jej náboženskou, príbuzenskou/lokálnou, regionálnou, kultúrnou a jazykovou stránkou (identitou/odlišnosťou). Ak boli slovenskými nárečiami hovoriaci, prevažne evanjelickí (ale aj katolícky) kolonisti kultúrne od všetkých ostatných odlišní v týchto parametroch, ako by mohlo nie byť o iné, samostatné etnikum. A súčasne, ak by to nemali byť Slováci, ku ktorému z dovtedy nespochybniteľne jestvujúcich etník ich zaradiť? Lebo etnicky to „niekto“ byť musel.⁴

Identita dnešných Slovákov v Maďarsku sa (okrem výnimiek intelektuálov a elity) vo všeobecnosti netvorí príslušnosťou k slovenskému národu, štátu a jazyku, ale príslušnosťou k vlastným predkom a lokálnej societe, k ich jazyku a kultúre. To, že sú práve slovenské, je vo svojej podstate sekundárne. Podstatná je tu kvalita vzťahu k etnickej skupine ako takej (etnicita/etnickosť). Akoby hľadanie vlastnej etnickej identity (ak už je to položená otázka) bolo výsledkom použitia vylučovacej metódy na základe etnických podobností a odlišností a lokálnych stereotypov etnickej identifikácie.

⁴ Podľa Divičanovej, názor, že národnostné povedomie Slovákov v Maďarsku je a bolo slabé, je postavený najmä na základe historicky známych faktov, abstraktných predpokladoch a povrchného poznania správania sa Slovákov v Maďarsku. (DIVIČANOVÁ, Anna. *Jazyk, kultúra, spoločnosť. Etnokultúrne zmeny na jazykových ostrovoch v Maďarsku*. Békešská Čaba – Budapešť : VUSM, 1999.) „*Etnicko-národnostné povedomie Slovákov v Maďarsku, jeho obsah, prvky sa nikdy bližšie neskúmali a nepodrobili ho ani historickej, či sociologicko-psychologickej analýze.*“ (DIVIČANOVÁ, Anna. *Jazyk, kultúra, spoločnosť. Etnokultúrne zmeny na jazykových ostrovoch v Maďarsku*. Békešská Čaba – Budapešť : VUSM, 1999, 38.)

Mimoriadne dôležitým aspektom v problematike etnickej identity a identifikácie Slovákov v Maďarsku a aktuálnym metodologickým konceptom aj analyticko-interpretatčným nástrojom príslušného etnologického, lingvistického, sociolingvistického a sociologického bádania je dvojité identity a bilingvizmus.⁵

To vysvetľuje „zahmlenosť/rozostrenosť“ problému etnickej autoidentifikácie, aj niekedy evokovaný podozrivo veľký rozdiel pri porovnávaní oficiálnych a neoficiálnych štatistík počtu tých občanov Maďarska, ktorí sú Slovákm. Lebo takto jednoducho tu otázka nestojí.

K súčasnej etnickej štruktúre Maďarska

„*Podľa sčítania ľudu z roku 2011 možno etnickú príslušnosť obyvateľstva určiť na základe odpovedí na otázky týkajúce sa etnického pôvodu, materinského jazyka a jazyka používaného v komunite rodinných príslušníkov a priateľov. Okrem väčšiny Maďarov v Maďarsku sa v zákone o štátnej príslušnosti zohľadňujú Bulhari, Rómovia, Gréci, Chorváti, Poliaci, Nemci, Arméni, Rumuni, Rusíni, Srbi, Slováci, Slováci a Ukrajinci.*“⁶

Podľa tohto sčítania tvoria Slováci v Maďarsku 0,4% (35208) z celkovej populácie 9937628. V rámci celkového počtu a podielu sledovaného „etnického obyvateľstva“⁷ Maďarska (644524/6,5%) sú Slováci za Rómami (315583/3,2%), Nemcami (185696/1,9%) a Rumunmi (35641/0,4%) štvrtou najpočetnejšou etnickou minoritou z celkového počtu 13 oficiálnych menšinových etník.⁸

Slováci. 29647 občanov Maďarska sa cíti byť Slovákm, 9888 má materinský jazyk slovenský a 16266 má slovenský okruh príbuzných a priateľov. Z toho vyplýva, že z 35208 „oficiálnych“ Slovákov v Maďarsku samých seba za Slovákov nepovažuje minimálne 5561 (16%) z nich. Národnosť je im pripísaná na základe

⁵ Slovákom v Maďarsku sa prisudzuje bipolárna, zmiešaná, dvojité (slovensko-maďarská) etnická identita, ktorá vyplýva najmä zo silnej emocionálnej a kultúrnej väzby k Maďarskej republike. Dvojité identity potvrdzujú empirické výskumy analyzujúce niektoré aspekty etnickej identity slovenskej minority v Maďarsku (GYIVICSÁN, Anna. *Az anyanyelv és kultúra értékrendjének változása akiskörösi szlovákoknál*. In: *Magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest : Állami Gorkij könyvtár, 1985, s. 9-57; GARAMI, Erika – SZÁNTÓ, János. *Magyarországi Szlovákok*. Budapest : Társi, 1991; DEMETER ZAYZON, Mária. *Ontudatosítás és önfeladás között*. Tatabánya : Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1993; IMRE, Anna. *Anyanyelv, másodnyelv, környezeti nyelv. A 20 század régi magyarországi kisebbségi oktatás nyelvi viszonyai*. Budapest : MTA Kisebbségkutató Intézet, 2000; HOMIŠINOVÁ, Mária. *Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Výbrané výsledky skúmania stavu etnickej identity)*. Békešská Čaba : VUSM, 2003; HOMIŠINOVÁ, Mária. *Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Teoretická a empirická komparatívna analýza skúmania etnických procesov slovanských minorít)*. Békešská Čaba : VUSM, 2006; UHRINOVÁ, Alžbeta. *Používanie materinského jazyka v krhu slovenskej inteligencie v Békešskej Čabe*. Békešská Čaba : VUSM, 2004).

⁶ 2011. Évi Népszámlálás 3. Országos adatok. Népszámlálási főössztályán, az Informatikai főosztály és a Tájékoztatói főosztály közreműködésével. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 2013.

⁷ Tamže, s. 17.

⁸ Tamže, s. 21.

de uvedenia slovenského jazyka ako materinského a/alebo slovenského okruhu príbuzných a priateľov. Slovenčinu ako materinský jazyk deklaruje len maximálne 28% z celkového počtu „oficiálnych“ Slovákov a najviac 46% z nich má slovenský okruh príbuzných a priateľov.

Tab. č. 1: *Vybrané menšiny v Maďarsku (cenzus 2011)⁹*

počet	deklarovaná menšinová národnosť	deklarovaný menšinový materinský jazyk	deklarovaný menšinový okruh príbuzných a priateľov	štátom pripísaná národnosť
Rómovia	308957	54339	61143	315583
Rumuni	26345	13886	17983	35641
Slováci	29647	9888	16266	35208

Rómovia. Pri najpočetnejšej minorite v Maďarsku, Rómoch, sa z 315583 „oficiálnych“ hlási za Rómov 308957 z nich. 6626 (2%) „oficiálnych“ Rómov sa Rómami byť necíti, avšak rómska národnosť im je pripísaná (oproti 16% Slovákov) buď preto, lebo uviedli rómčinu ako materinský jazyk, alebo rómskych príbuzných a priateľov, alebo oboje. Pritom rómčinu ako materinský jazyk deklarovalo len 54339, to je najviac 17% z „oficiálnych“ (oproti 28% Slovákov) a rómsky okruh príbuzných a priateľov uviedlo 61143, to je najviac 19% z „oficiálnych“ (oproti 46% Slovákov).

Rumuni. Je zaujímavé, že takmer identické zastúpenie „oficiálnych“ Rumunov a „oficiálnych“ Slovákov v rámci občanov Maďarska je výsledkom odlišného stavu určujúcich parametrov. Z 35641 „oficiálnych“ Rumunov sa Rumunmi cíti byť 26345 občanov (to je najviac 74% z „oficiálnych“) a 9296 (až 26% z „oficiálnych“ Rumunov) sa Rumunmi necíti byť, ale rumunská národnosť im bola pripísaná (u Slovákov 16%). Rumunčinu ako materinský jazyk deklarovalo 13886, to je najviac 39% z „oficiálnych“ Rumunov (u Slovákov 28%) a rumunský okruh príbuzných a priateľov deklarovalo 17983, to je najviac 51% z „oficiálnych“ Rumunov (u Slovákov to bolo 46%).

Komparatívna analýza údajov (Tab. č. 1) ukazuje, že zatiaľ čo v prípade slovenskej menšiny sa zo všetkých „oficiálnych“ Slovákov autoidentifikuje 84% z nich, v prípade Rómov je to až 98% a Rumunov len 74%. Alebo naopak, pripisovanie národnosti a autoidentifikácia sú najviac v zhode v prípade Rómov a to aj napriek tomu, že rómčinu ako materinský jazyk udáva maximálne 17% z nich a rómskych príbuzných a priateľov udáva maximálne 19% z nich. Najväčší rozpor tu je v prípade „oficiálnych“ Rumunov, lebo minimálne 26% z nich sa Rumunmi necíti byť,

⁹ Na základe publikovaných údajov nie je možné posúdiť, aké je prekryvanie jednotlivých ukazovateľov, tzn. napríklad koľkí z tých, ktorí sa cítia byť Slovámi majú materinský jazyk slovenský a pod. Súvislosť je možné len predpokladať, resp. uvažovať o nich uvedeným spôsobom.

no ich materský jazyk a okruh príbuzných a priateľov ich priradili k Rumunom. Pri porovnaní takmer rovnakého počtu Slovákov a Rumunov v Maďarsku je evidentné, že Slováci sa viac sami hlásia k svojej národnosti (3302 ľudí/13%) avšak ich materinským jazykom je v oveľa väčšej miere maďarčina (o 3998/40%). Okruh príbuzných a priateľov je u Slovákov aj Rumunov deklarovaný v rovnakom zastúpení. Materinský jazyk ako autoetnoidentifikačný faktor zohráva najmenšiu úlohu v prípade Rómov (najviac 17%), potom u Slovákov (najviac 33%) a najväčšiu u Rumunov (najviac 53%). Ako etnoidentifikačný faktor (štátom) je materinský jazyk najvýznamnejším u Rumunov (najviac 39%), najmenej zohľadňovaným je u Rómov (najviac 17%).

Slováci v Maďarsku dnes

Podľa správy k ostatnému sčítaniu v roku 2011, od roku 2001 sa počet Slovákov v Maďarsku takmer zdvojnásobil.¹⁰ Podľa rovnakej správy počet osôb patriacich k národnostiam sa v Maďarsku od roku 2001 výrazne zvýšil u väčšiny národností, s výnimkou gréckej, slovenskej a slovinskej komunity, kde sa znížil počet osôb identifikovaných sa podľa seba.¹¹ Relatívne veľká časť menšiny je v prípade Slovákov a Slovincov vyššieho veku.¹² Novým fenoménom je trvalý pobyt občanov Slovenska (prevažne slovenskej národnosti) v Maďarsku, najmä v oblasti južne od Bratislavy a južne od Košíc. V roku 2001 žilo v Maďarsku 4213 občanov SR, v roku 2011 už 8246.¹³

Tab. č. 2: *Prehľad počtu podľa cenzom sledovaných ukazovateľov¹⁴*

rok	1. deklarovaná slovenská národnosť	2. slovenčina ako materinský jazyk	3. slovenčina ako jazyk používaný v rodine a u priateľov	4. kultúrna väzba k slovenskej národnosti	5. pripísaná slovenská národnosť
1990	10459	12745	68852	-	-
2001	17693	11817	18057	26631	39266
2011	29647	9888	16266	-	35202

¹⁰ 2011. Évi Népszámlálás 3. Országos adatok. Népszámlálási főosztályán, az Informatikai főosztály és a Tájékoztatási főosztály közreműködésével. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 2013.

¹¹ Tamže, s. 13.

¹² Tamže, s. 22.

¹³ Tamže, s. 53.

¹⁴ Tamže, s. 67 a 1990. Évi Népszámlálás. Népszámlálási főosztályán, az Informatikai főosztály és a Tájékoztatási főosztály közreműködésével. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 1993.

Pri sčítaní ľudu v roku 1990 boli sledované ukazovatele 1., 2. a 3. (definovaný ako ovládanie/znalosť slovenského jazyka). V roku 2001 sa rozšírili ukazovateľ 4. a 5. Údaje v ukazovateľoch 3. a 4. neboli limitované na výber jednej odpovede. Pri sčítaní v roku 2001 mali respondenti možnosť vyjadriť viac národností, s ktorými sa identifikujú. V roku 2011 sa ukazovateľ 4. nesledoval.

Na základe údajov (Tab. č. 2) možno konštatovať, že v roku 1990 sa v Maďarsku za Slovákov hlásilo 10459 občanov, 12745 deklarovalo za svoj materinský jazyk slovenčinu a 68852 ovládalo slovenský jazyk. Z tých, ktorí sa považovali za Slovákov, malo materinský jazyk slovenský 7223.¹⁵ 3236 občanov sa považovalo za Slovákov i napriek tomu, že ich materinským jazykom nebola slovenčina (pravdepodobne maďarčina). V tom čase slovenčinu v Maďarsku ovládalo 58393 občanov Maďarska, ktorí sa necítili byť Slovákami a minimálne 56107 občanov, ktorí slovenčinu ovládali, ale nebola ich materinským jazykom. To indikuje vnímanie vlastnej etnicity u časti tých občanov Maďarska, ktorí sa za Slovákov už nepovažovali, ich materinským jazykom bola maďarčina, avšak slovenčinu ovládali ako potomkovia, resp. obyvatelia tých lokalít, kde sa ešte slovenčina používala, alebo vyučovala.

V roku 2001 bola situácia Slovákov v Maďarsku vo svetle cenzu odlišná. Za Slovákov sa hlásilo už 17693 občanov, no len 11817 občanov uviedlo slovenčinu ako svoj materinský jazyk a len 18057 občanov deklarovalo ovládanie slovenského jazyka. Minimálne 5786 občanov Maďarska, ktorých materinským jazykom nebola slovenčina, sa cítilo byť Slovákami a minimálne 364 bolo takých, ktorí slovenčinu ovládali ale Slovákami sa necítili byť.

Za obdobie 10 rokov teda pribudlo 7234 občanov Maďarska, ktorí sa cítili byť Slovákami, ubudlo 928 z tých, ktorí považovali za svoj materinský jazyk slovenčinu (mohlo ísť o seniorov v rámci prirodzenej mortality) a ubudlo aj 50795 občanov Maďarska, ktorí slovenčinu ovládali, resp. používali. Veľká časť z týchto takmer 51000 občanov boli ľudia, ktorí sa necítili byť Slovákami a slovenčina nebola ich materinským jazykom, ale v roku 1991 ju ovládali a o 10 rokov neskôr nie, resp. nepožívali. Spôsobila to zmena otázky z ovládania slovenčiny (1990) na jej používanie v kruhu príbuzných a priateľov (od 2001). Rovnako je možné (i keď nepravdepodobné), že takmer všetci zomreli.

Zatiaľ čo v roku 1990 ovládanie slovenského jazyka ani slovenčina ako materinský jazyk neboli pre občanov Maďarska výhradným dôvodom prihlásenia sa k slovenskej národnosti, údaje z roku 2001 a ešte viac z roku 2011 ukazujú, že situácia sa zmenila: ani neovládanie, resp. nepoužívanie slovenčiny a maďarský jazyk ako materinský nie sú dôvodom na to, aby sa občan Maďarska k slovenskej národnosti neprihlásil, ak sa tak cíti.

V roku 2011 sa k slovenskej národnosti v Maďarsku hlásilo 29647 občanov, slovenčinu ako svoj materinský jazyk uviedlo 9888 osôb, 16266 používalo slovenský jazyk v rodinnom a priateľskom kruhu. Na základe týchto údajov bol celkový počet príslušníkov patriacich k slovenskej národnosti určený na 35208. Ak vychádzame z údajov o hlásení sa občanov k národnosti, porovnávame počet 17693 z roku 2001 s počtom 29647 z roku 2011. Možno konštatovať nárast o 11954 (68%)

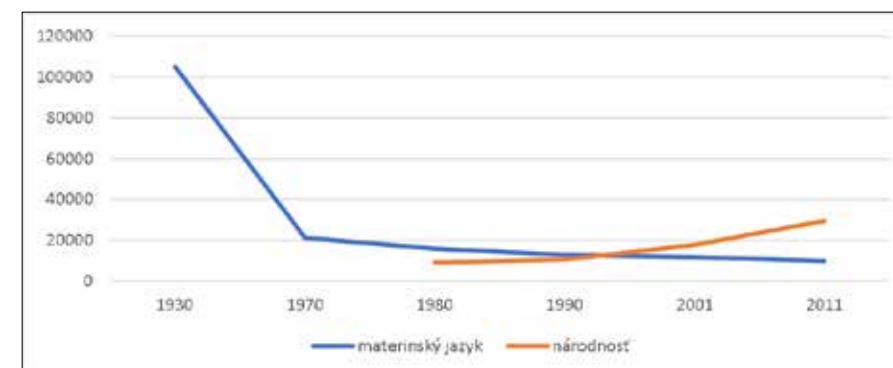
¹⁵ 1990. Évi Népszámlálás...

za desaťročie. Ak vychádzame z údajov o počte občanov Maďarska ktorí boli štátom označení ako slovenskej národnosti, porovnávame počet 39266 z roku 2001 s počtom 35208 z roku 2011 a konštatujeme pokles o 4058 (10,3%).

Tab. č. 3: *Vývoj počtu obyvateľov s deklarovanou slovenčinou ako materinským jazykom a počtu obyvateľov s deklarovanou slovenskou národnosťou¹⁶*

rok	1930	1970	1980	1990	2001	2011
materinský jazyk	104786	21086	16054	12745	11817	9888
národnosť	-	-	9101	10459	17693	29647

Graf č. 1: *Vývoj počtu obyvateľov s materinským jazykom slovenským a počtu obyvateľov s udanou slovenskou národnosťou¹⁷*

Z uvedeného (Tab. č. 3, Graf. č. 1) je evidentné, že za ostatných 80 rokov (v podstate tri generácie dospelých ľudí) viac ako desaťnásobne klesol počet obyvateľov s materinským jazykom slovenským. Za „prvých“ 40 rokov klesol zo 105000 na 21000 (asimilácia) a za „druhých“ 40 rokov, od roku 1970, je kontinuálny (mortalita). Naopak, počet tých, ktorí sa etnicky identifikujú ako Slováci, kontinuálne stúpa. Rovnako evidentné je aj to, že vzťah jazykovej a etnickej identity nemusí byť vzájomne podmienujúci sa a jazyková asimilácia neznamená aj asimiláciu etnickú. Stereotyp o tom, že Slováci v Maďarsku asimilovali, je pravdivý viac z jazykového ako etnického hľadiska.

Iný pohľad, ktorý nie je zameraný na pozíciu slovenčiny v prostredí Slovákov v Maďarsku, ale na ich jazykové správanie (vrátane slovenčiny), indikuje problematiku bilingvizmu. Bilingvizmus tu vystupuje ako ďalšia etnická črta.¹⁸ Avšak nejde

¹⁶ 2011. Évi Népszámlálás 3..., s. 65-66.

¹⁷ Tamže, s. 65-66.

¹⁸ Korene prítomného bilingvizmu sa najčastejšie vyvodzujú z historických faktov podľa ktorých sa osídlení dostávali do styku s maďarským jazykom ešte pred osídľovaním a hospodárskych faktorov (jazykové kontakty boli nevyhnutným výsledkom vnútorných hospodárskych aktivít a každodenného

o klasickú jazykovú dualitu (vyváženú dvojjazyčnosť), ale o subtratívnu dvojjazyčnosť založenú na používaní dominantného (maďarského) a recesívneho (slovenského) jazyka.¹⁹

Tab. č. 4: Obyvateľstvo podľa jazykových znaností slovenského jazyka a vekovej skupiny 2011²⁰

Slovenčina ako hovorený jazyk	Stredné Maďarsko	Stredné Zadunajsko	Západné Zadunajsko	Južné Zadunajsko	Severné Maďarsko	Severná veľká nížina	Južná veľká nížina	Maďarsko spolu
0-14	538	290	357	20	418	32	723	2378
15-39	4403	1366	1729	220	1664	381	1527	11290
40-59	3705	1597	1043	238	1863	370	3053	11869
60-60+	5568	2118	508	339	2434	395	7248	18610
spolu	14214	5371	3637	817	6379	1178	12551	44147

Z vyššie uvedeného (Tab. č. 4) vyplýva, že v skupine obyvateľstva Maďarska, ktorá ovláda slovenský jazyk dominuje vrstva seniorov vo veku od 60 rokov (42,1%), najmenej početná časť sú deti do 14 rokov (5,4%), mládež a generácia v produktívnom veku má približne rovnaké zastúpenie (25,6% a 26,9%) spolu 52,5%. To v kontexte problematiky Slovákov v Maďarsku s akcentom na minoritný jazyk len potvrdzuje doterajšie poznatky, približuje súčasný stav a načrtáva perspektívy etnogenézy aj východiská národnostnej politiky a vzdelávania (ako súčasnej výzvy). Je zaujímavé, že celoštátna veková stratifikácia ovládania slovenčiny (posledný stĺpec) neplatí v prípade Západného Zadunajska, kde sa znalosť slovenčiny preukázala najviac u obyvateľov vo veku od 15-39 rokov, u skupiny nad 60 rokov výrazne menej. Aj skupina 0-14 tu má na maďarské pomery vysoké zastúpenie. Pravdepodobne je dôvodom „nová imigrácia“ zo SR v rámci cezhraničnej mobility a rezidenti zo SR.

Kvalita a výpovedná hodnota etnickej stratifikácie obyvateľstva odráža mieru a kvalitu záujmu krajiny o stav svojich minorít - čo potrebuje sčítaním zistiť a čo potrebuje deklarovať. V takejto oficiálnej situácii „Je predsa ťažké dožadovať práva pre menšinu, ktorá svojím počtom predstavuje jedno promile celkového obyvateľstva krajiny, a navyše

spolunažívania). (DIVIČANOVÁ, Anna. *Jazyk, kultúra, spoločnosť*. Etnokultúrne zmeny na jazykových ostrovoch v Maďarsku. Békešská Čaba – Budapešť : VUSM, 1999:52.) Pre Slovákov v Maďarsku „tak ako skoro u všetkých minorít žijúcich v Maďarsku, dominantným jazykom je u nich jazyk majority a to pri každodennej jazykovej komunikácii a stále viac aj v rodinnom prostredí“. (SZARKA, László. *Aközép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága*. Budapest : Kisebbségkutató, Osiris, 1992/2, s. 171) Materský jazyk u Slovákov v Maďarsku vystupuje v komunikácii ako druhoradý. „Podľa vlastného vyjadrenia zástupcov slovenskej inteligencie v Maďarsku, len 20% z nich slovenčinu ovláda veľmi dobre, takmer polovica deklarovala „skôr dobrú“ znalosť.“ (HOMIŠINOVÁ, Mária. Slováci v Maďarsku a Maďari na Slovensku (empirická analýza konštrukcie etnickej identity). In: *Človek a spoločnosť*. 2009, vol. 12, no. 1, s. 12.)

¹⁹ PUSKÁS, Tünde. *Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában*. Bratislava : Fórum – Társadalomtudományi Szemle, 2000/1, s. 78.

²⁰ 2011. Évi Népszámlálás 3..., s. 133-139.

z tohto počtu až 48 % je starších ako šesťdesiat rokov. Zásadným spôsobom na tejto situácii nemení ani to, ak sa opierame o odhad DZSM, neskoršie Celoštátnej slovenskej samosprávy, podľa ktorého slovenská národnosť tvorí jedno percento celkového obyvateľstva (približne 100 – 110 tisíc osôb).“²¹

Systém oficiálneho definovania príslušníkov minorít je výsledkom minoritnej politiky štátu. Tá prostredníctvom legislatívy stanovuje aj spôsob formovania a fungovania minoritných samospráv, ich organizačné zabezpečenie a financovanie, čo významne vplýva na samotnú existenciu minorít a minoritnú identifikáciu jej príslušníkov.

Cieľom národnostného zákona v Maďarsku (od roku 1993) je vytvorenie takých podmienok pre menšiny, aby sa ich asimilačné procesy zastavili a posilnila sa ich etnická identita. Jedným zo základných princípov je zabezpečenie slobodnej voľby identity, vrátane práva dvojitej alebo viacnásobnej väzby (Hlava II, § 7/odst.2). Od jeho prijatia sa v krajine každé 4 roky uskutočňujú komunálne voľby do menšinových samospráv. Ich počet mal od prijatia zákona vzostupnú tendenciu (v prvom období fungovalo 52 slovenských samospráv, v druhom 75, v treťom 114 a po štvrtých v roku 2006 ich bolo založených 116.²² Na roky 2019 – 2024 bolo zriadených 111 slovenských menšinových samospráv.²³

Novelizácia tohto zákona pred voľbami do samospráv v roku 2006 hovorí o snahe zbližiť menšinovú voličskú základňu. Každý menšinový kandidát preto musí mať podporu samosprávy, čo znamená automatické vylúčenie nezávislých menšinových kandidátov. Bol zavedený register menšinových voličov, lebo hlasovať alebo kandidovať môže len ten, kto sa zaregistruje na zozname voličov danej menšiny. Dôvodom zavedenia registrácie je umožnenie kontroly kandidátov aj registrovaných voličov, čím sa znižuje možnosť účelového vzniku menšinových samospráv tam, kde daná menšina nežije. Z pohľadu niektorých predstaviteľov menšinových inštitúcií je však nevýhodou, že voliť do samosprávy môžu len registrovaní: „Predtým boli volebné hárky vo všetkých jazykoch a podľa toho, ktorý si volič vypýtal, taký dostal. Zo 67000 obyvateľov v Békešskej Čabe má 48000 hlasovacie právo, z toho polovica aktívne hlasuje, t.j. 24000. Hárok v slovenskom jazyku si pýtalo 18000. Potom bola prikázaná registrácia – povinnosť zablásiť sa na notárskej úrade, získať tlačivo, poslať späť notárovi, čo sú pre obyčajných ľudí, najmä seniorov, prirodzene, prekážky. Prečo by sa príslušníci alebo priaznivci menšiny mali niekde registrovať? Registrácie a zoznamy historicky vyvolávajú strach.“ Samozrejme, znížil sa tak aj počet registrovaných a tým aj možných voličov.

Sčítanie obyvateľstva v Maďarsku poskytuje slobodnú, anonymnú a bezpečnú možnosť etnicky sa identifikovať, navyše, vyjadriť aj ďalšie postoje a vzťahy

²¹ PAULIK, Anton. Slováci v Maďarsku v procese transformácie. In: *Slováci v Maďarsku. Disputationes Samarienses*, 11. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2008, s. 64-71.

²² HOMIŠINOVÁ, Mária. Slováci v Maďarsku a Maďari na Slovensku..., s. 10.

²³ Miestne a regionálne samosprávy. Dostupné na: <http://www.slovaci.hu/sk/Miestne+a+regionálne+samosprávy-m22> [12.9.2020]

ohľadom minoritného jazyka, kultúry a komunity. Takto získané údaje o vývoji etnickej štruktúry krajiny slúžia aj na reprezentáciu jej minoritnej politiky smerom „von“. Praktický význam pre existenciu a fungovanie minorít však má činnosť menšinových samospráv, kde sú prítomné opačné princípy, založené na osobnej registrácii a požiadavke jednoznačného „priznania“ etnickej identity. Ide o dvojité princípy prístupu štátu k svojim menšinám – pokiaľ ide o celonárodnú a reprezentatívnu štatistiku, vyjadrenie národnosti nie je podmienené ničím, môže byť viacnásobné. Národnosť je pripisovaná aj samotným štátom a počet príslušníkov národnostných menšín sa štatisticky zvyšuje. Vytvára sa tak ilúzia etnickej pestrosti, lebo v prípade reálnej existencie, fungovania a financovania menšiny je to naopak. Vytvorili/udržiavajú sa tak dva obrazy jednej minority.

Štatistika a „duch doby“

Systém štatistík už v období prvej polovice 20. storočia používaný uhorskou, neskôr maďarskou vládou vyvoláva isté nejasnosti o počte Slovákov v Maďarsku a to bez ohľadu na dobový aj súčasný diskurz o etnických kategóriách a ich vnímaní. Už spomínaná dvojitá prístup štátu sa prejavovala v prezentácii jednej verzie (obrazu) smerom von (zahraničnopolitické ciele) a druhej smerom dovnútra (vnútroštátne ciele). Paradoxne, ani jedna verzia nebola úplne objektívna.

Zahraničnopolitický cieľ predstavila maďarská vládna delegácia už v roku 1919 na Mierovej konferencii v Paríži. Podľa Deáka²⁴ vo svojich memorandách adresovaných veľmociam sa vláda v nasledujúcich rokoch systematicky usilovala štatisticky znížiť počet Slovákov v Maďarsku na najnižšiu mieru. V jednom z vládnych memoránd z 20. novembra 1945 sa uvádza, že Slováci v Maďarsku v počte 90000 tvoria iba jednu sedminu počtu Maďarov na Slovensku, resp. v Československu. V druhom memorande zo 6. mája 1946 sa ich na jednom mieste uvádza 110000, na druhom 120000. (Je zaujímavé, že ani v jednom prípade maďarská vláda nevychádzala z vlastných novších štatistík z roku 1941, kedy v potrianonskom území „našla“ iba 75920 Slovákov podľa materinskej reči a 16689 podľa národnosti. Tieto dáta pritom publikoval aj maďarský Štátny štatistický úrad.) Pri dátach uvádzaných v memorandách vychádzajú maďarské pramene z výsledkov sčítania ľudu v roku 1930 (104819 Slovákov).

Pokles počtu oproti roku 1920 (141918) sa vysvetľoval asimiláciou intelektuálov a zmenšovaním sa slovenských ostrovov v maďarskom väčšinovom etniku. Cieľom maďarskej národnostnej štatistiky bolo interpretovať prebiehajúci proces asimilácie etnicky nemaďarských občanov ako úspešný, navyše, preukázať podporu a ochotu menšín samotných k ich zjednocovaniu sa do jedného politického

národa. Z toho dôvodu maďarská štatistika nezaznamenávala etnický pôvod, ale pocit národnej príslušnosti. Vtedajšie znižovanie počtu menšín však „netreba hľadať len v príťažlivej sile väčšiny, ale aj v nacionalisticko-sovinistickom aparáte meštiackej spoločnosti, ktorá znemožnila politický, hospodársky a sociálny vývin menšín“.²⁵ Podľa Deáka spoľahlivé informácie o tomto období môžu poskytnúť jedine nemaďarské pramene.

Zo skúmaného obdobia ide predovšetkým o súpis osôb prihlásených v roku 1946 v rámci výmeny obyvateľstva dohodnutej medzi československou a maďarskou vládou. Členom Československej presídľovacej komisie (ČsPK) sa umožnilo vstupovať do styku so všetkými osobami, ktoré sa mohli považovať za osoby slovenskej alebo českej národnosti a tieto osoby zisťovať. Komisári tak vykonali aj súpis osôb slovenskej národnosti v obciach s výraznejšou slovenskou menšinou. Súpis vykonali v spolupráci s miestnymi obyvateľmi zostavením menných zoznamov hláv rodín s udaním počtu členov domácnosti alebo nepriamo osobitnými protokolmi, podpísanými miestnymi občanmi. ČsPK vo svojej náborovej akcii získala 98835 prihlášok na presídlenie. V severných župách Maďarska sa prihlásilo na presídlenie takmer dvakrát viac Slovákov ako ich celkový počet podľa materinskej reči udával census z roku 1930, skoro trikrát viac oproti tomu, ako ich celkový počet podľa materinskej reči udávalo sčítanie z roku 1941 a šesťnásťkrát viac ako uvádzajú údaje o počte Slovákov v Maďarsku podľa národnosti v sčítaní v roku 1941.²⁶

Ak sa porovnajú údaje úradného sčítania z rokov 1930 a 1941 s údajmi podľa súpisu ČsPK a počtu prihlásených na presídlenie, ukazuje sa, že na území Maďarska bolo 308 obcí, v ktorých maďarská štatistika z roku 1930 neuvádza ani jedného Slováka, pričom na presídlenie sa v nich prihlásilo 3698. Okrem toho, z ďalších 410 obcí sa na presídlenie prihlásilo o 30190 viac Slovákov, ako ich tam celkovo uvádza census z roku 1930.²⁷ Výrazné rozpory sú evidentné aj pri porovnaní počtu Slovákov v rokoch 1930 a 1941 so súpisom ČsPK v roku 1946 a s počtom prihlásených na presídlenie vo vybraných územných celkoch (Tab. č. 5).

Podľa počtu prihlásených na presídlenie sa ukazuje, že Slováci boli v pomerne veľkých komunitách prítomní aj v oblastiach, kde podľa štátnych úradných údajov nemali byť žiadni. Súpisom v 416 obciach sa zistila prítomnosť 473556 Slovákov. K nim je potrebné pripočítať 5494 Slovákov prítomných podľa úradných údajov v tých obciach, z ktorých sa nezískali žiadne prihlášky na presídlenie a v ktorých sa súpis nekonal. Výrazné rozdiely sú i v počtoch dedín podľa percentuálneho zastúpenia Slovákov v nich, ktoré prináša census z roku 1930 a súpis ČsPK z roku 1946 (Tab. č. 6).

²⁵ DEÁK, Ladislav. Poznámky k demografii Slovákov...

²⁶ Napríklad: v poradí lokalita – počet Slovákov podľa úradného sčítania v roku 1930 – počet prihlásených na presídlenie: Pécs – 90 – 299, Tárnok – 89 – 267, Sársáp – 50 – 1021, Bánhida – 99 – 874, Oroszlány – 5 – 642, Súr – 0 – 151, Péteri – 0 – 508, Nyíregyháza – 120 – 5126, Újhuta – 0 – 975.

²⁷ DEÁK, Ladislav. Poznámky k demografii Slovákov...

²⁴ DEÁK, Ladislav. *Poznámky k demografii Slovákov v Maďarsku*. In: *SME*, dvojčíslo časopisu. Budapešť, vol. 14 a 15, 1992, s. 88. Uverejnené na <http://www.oslovma.hu/index.php/sk/archiv/187-archiv-historia/573-poznamky-k-demografii-slovakov-v-maarsku> [12.9.2020]

Tab. č. 5: *Prehľad počtu Slovákov vo vybraných územiach Maďarska podľa rôznych sčítaní²⁸*

Oblasť/ župa	materinská reč 1930	materinská reč 1941	národnosť 1941	počet podľa ČsPK 1946	prihlásení na presídlenie
Baranská	170	173	69	3428	735
Kom.-Ostr.	6785	6398	640	26819	8636
Zadunajsko	10488	7488	1037	42672	13560
Békešská	42760	35666	5902	97857	25565
Nížina	84102	62497	14389	319590	65669
Novohrad-Hont	5506	2906	618	38934	6448
Bor.-Gem.-MHont.	1963	586	250	42928	6276
Maďarsko	104819	75920	16689	473556	98805

Tab. č. 6: *Prehľad počtu obcí s % slovenským zastúpením vo vybraných územiach Maďarska²⁹*

Oblasť/ župa	1930				1946			
	100%	80%	50%	20%	100%	80%	50%	20%
Baranská	37	0	0	0	50	1	1	0
Kom.-Ostr.	43	1	3	2	49	5	1	6
Zadunajsko	346	3	4	2	443	8	6	9
Békešská	24	4	1	1	21	2	2	5
Pešť-Piliš-Solt- Kiškún	154	10	2	2	150	12	10	22
Nížina	377	18	4	6	359	18	15	32
Maďarsko	956	31	11	9	1.138	40	53	94

Oficiálne údaje štátu uvádzajú, že zo 178 slovenských obcí sa zachovalo do roku 1880 iba 102, z nich sa do roku 1910 „pomadžarčilo” 69 a do roku 1930 mali mať Slováci väčšinu už len v 19 obciach. Súpisom v roku 1946 sa zistilo, že Slováci stále tvoria väčšinu v 147 obciach Maďarska. V ďalších 31 obciach sa slovenská väčšina vplyvom príst'ahovalectva maďarského obyvateľstva a asimilačnými vplyvmi zmenila na menšinu.

Je zrejmé, že etnické zloženie a rozvrstvenie Slovákov v Maďarsku vykreslené oficiálnymi údajmi štátnych orgánov na konci prvej polovice 20. storočia je iné, ako to, ktoré vytvorili údaje ČsPK. Podľa nich zo 473556 Slovákov skoro tretina žila v obciach s 50 - 80 percentnou slovenskou väčšinou. Viac ako polovica žila vo vlastnom etnickom prostredí, kde „je daná dobrá záruka ich zachovalosti etnickej“.

²⁸ Spracovanie podľa DEÁK, Ladislav. Poznámky k demografii Slovákov...²⁹ Spracovanie podľa DEÁK, Ladislav. Poznámky k demografii Slovákov...

Deák súčasne uvádza, že „do akej miery je prirodzeným asimilačným procesom porušená etnická zachovalosť Slovákov vo väčšinovom prostredí maďarskom a menovite v mestách, je ťažko posúdiť.“³⁰ Skutočnosť, že na presídlenie sa prihlásili Slováci aj z obcí, kde mali dlhodobo len malé zastúpenie a že svoj pôvod aj materinský jazyk mali stále zachovaný, svedčí o ich etnickej rezistencii.

Štatistické údaje vytvárajú etnický obraz sledovaného obyvateľstva v kontexte danej doby. Mohlo by sa zdať, že údaje, ktoré sa týkajú minulosti, resp. predchádzajúcich generácií súčasných Slovákov a obyvateľov slovenského pôvodu, sú už irelevantné, že ich použitie je samoučelné, prípadne zaujímavé len z historiografického hľadiska. V skúmanom období sa však narodila a bola vychovávaná vrstva dnes najstarších obyvateľov. Tí vyformovaní danou dobou a pravidlami následne vychovávali nasledujúce dve až tri generácie potomkov, ktorí dnes tvoria najväčšiu časť Slovákov v Maďarsku.

Prípad Békešská Čaba

V roku 1718 bola slovenskými kolonistami znovu obnovená osada Békešská Čaba (ďalej aj ako Čaba – pozn. aut.). V roku 1784 v nej žilo približne 10000 obyvateľov a o 50 rokov už 21757. V rokoch 1841 – 1871 bola Čaba poľným mestekom a pri sčítaní ľudu v roku 1857 sa z 26705 Békeščabanov (ďalej len Čaban – pozn. aut.) za Slovákov hlásilo 20671 (77,2%). V rokoch 1872 – 1918 mala Čaba štatút veľkodediny. V tomto období bola najväčšou dedinou Európy a najpočetnejším sídlom slovensky hovoriaceho obyvateľstva. Ani vo vtedy najväčších mestách na území Slovenska nežilo viac Slovákov ako v Čabe.³¹

V roku 1900 v Čabe žilo 37547 obyvateľov. Vtedy ju v počte Slovákov prekonal len hlavné mesto Budapešť, kde ich žilo o 290 viac.³² Oficiálny štatút mesta Čaba získala v roku 1919 v rámci nového štátu - Maďarska. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1920, i napriek vrcholiacej maďarizácii a manipuláciám štatistik, boli Slováci s počtom 24710 (52,98%) ešte stále v meste väčšinou. Za evanjelikov sa vtedy prihlásilo 29725 obyvateľov (63,79%), čo vzhľadom na to, že miestnymi evanje-

³⁰ DEÁK, Ladislav. Poznámky k demografii Slovákov...³¹ Najvyšší počet Slovákov identifikovaných podľa materinského jazyka na území Slovenska v jednotlivých desaťročiach bol v mestách: 1880 – Banská Štiavnica (11662), Košice (10311), Bratislava (7273), Prešov (5705); 1890 – Banská Štiavnica (11483), Košice (9713), Bratislava (8709), Trnava (6564), Prešov (5573); 1900 – Banská Štiavnica (12116), Bratislava (10715), Košice (9244), Prešov (6804), Nitra (5538); 1910 – Bratislava (11673), Trnava (8032), Košice (6547), Prešov (6494), Banská Štiavnica (3460). (MAJO, Juraj. *Historicko-demografický lexikón obcí Slovenska 1880 1910, štruktúra obyvateľstva podľa materinského jazyka a náboženskej príslušnosti*. Bratislava : Štatistický úrad SR, 2012.)³² Zaujímavý je nárast počtu slovenského obyvateľstva v Budapešti, kde v roku 1869 úrady evidovali len 12300 Slovákov a v roku 1900 už takmer 38000. Neoficiálne odhady hovoria o 60000 – 80000 Slovákov, ktorí isté obdobie žili a pracovali v Budapešti. (KOVÁČOVÁ, A. *Po stopách slovenskej minulosti Budapešti*. Budapešť - Békešská Čaba : VÚSM, 2014, s.15.)

likmi v tom čase boli takmer výlučne Slováci, upravuje aj ich etnické zastúpenie.³³

Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867 sa maďarčina stala výhradným úradným jazykom v celom Uhorsku. Štatistiky z tohto obdobia zaznamenávajú rapidný úbytok slovenského etnika. Hlásenie sa Slovákov k maďarskej národnosti alebo jazyku bolo bežné, keďže sa často považovali etnicky za Slovákov, ale svoju národnú príslušnosť chápali politicky.³⁴ O generačnej maďarizácii svedčí aj to, že kým v roku 1890 žilo na území súčasného Maďarska 213000 Slovákov, v roku 1910 to bolo len približne 163000, čo nekorešponduje s vtedajším celkovým prírastkom počtu obyvateľov. Napríklad početnosť Slovákov vo Vojvodine aj podľa štatistík v tom čase rástla v súlade s celkový prirodzeným prírastkom. Stagnácia prírastku slovenského etnika, resp. prudký úbytok na území vtedajšieho Maďarska poukazuje na zmeny v metodike vedenia štatistík a znižuje ich výpovednú hodnotu. (Podľa údajov Conférence de la paix 1919–1920 žilo v Maďarsku pri zániku monarchie približne 483000 príslušníkov slovenského etnika.) Uvedené podporuje aj fakt, že ešte v 20. – 30. rokoch 20. storočia len luteránsky cirkevný zbor v Nyíregyháze evidoval približne 100000 členov, pričom do jeho vedenia boli prijímaní len slovenskí kňazi.³⁵ Naproti tomu oficiálna maďarská štatistika evidovala pri sčítaní ľudu v roku 1920 v celom Maďarsku 141000 Slovákov a v roku 1930 len 104000.³⁶

Počas výmeny obyvateľstva v rokoch 1946 – 1948 sa z Békešskej Čaby do Československa odsťahovalo 7408 Slovákov, spolu s presídlencami z okolia ich bolo 11743.³⁷ Bol to dôležitý, ale vzhľadom na početnosť mesta a regiónu nie kľúčový aspekt ich následného etnického vývoja.³⁸

³³ BORGUEA, Michal – ŠVIHRAN, Ladislav. *Tu sa usadíme: Slováci v čabianskej oblasti*. Bratislava : Tatran, 1979; JANČOVIC, Ján. Tri storočia Slovákov v Békešskej Čabe. In: *Slovák v Maďarsku*. Dostupné na: <http://www.oslovma.hu/index.php/sk/historia/164-historia1-historia1/1348-tri-storoia-slovakov-v-bekeskej-abe> [12.9.2020].

³⁴ FILADELFI, Samuel. Slovenská menšina v krajinách bývalého Uhorska v období 1711 – 1918. In: *Klaudyán: internetový časopis pro historickou geografiu a environmentální dějiny. Internet Journal of Historical Geography and Environmental History*. 2012, vol. 8–9, no. 1, s. 26–42. Dostupné na: <http://www.klaudyan.cz> [12.9.2020].

³⁵ DIVIČANOVÁ, Anna. „Békešskí Slované“, Pilišania, Tirpáci. Varianty regionálnej a lokálnej identity. In: *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18.–20. storočia*. Prešov : Universum, 2007, s. 104–110.

³⁶ FILADELFI, Samuel. Slovenská menšina v krajinách bývalého Uhorska..., s. 26–42.

³⁷ ŠUTAJ, Štefan. Československé štátne občianstvo Slovákov presídlených z Maďarska. In: *Človek a spoločnosť*. Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied. 2005, vol. 8, no. 1. Dostupné na: <http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2005/sutaj.html> [12.9.2020].

³⁸ Do 27. mája 1946 získala ČSPK prihlášky od 90097 osôb slovenskej národnosti v Maďarsku. Dodatočným zisťovaním sa prihlásilo na výmenu ďalších 7000. Počet prihlásených bol upravený na 95421. Československí predstavitelia považovali počet prihlásených za veľmi nízky, vzhľadom na predpokladaných 400000 Slovákov v Maďarsku. Maďarskí predstavitelia boli znepokojení, lebo podľa oficiálnych maďarských štatistík bolo v Maďarsku Slovákov podstatne menej, ako sa ich prihlásilo na

„Po vojne, ešte v 1947–48 len slovenské slovo bolo tu na Čabe počut'. Boli tu ženi, čo ani slovo maďarski nevedeli. Ale potom veľa duší odviezli tavon a mesto nich prišli Maďari. Aj v 1950-tom veľa Maďarov prišlo. Úradníkom, železničiarom, remeselníkom a štátnim zamestnancom sa ňepatrilo do slovenskej školi dávať deti a rozprávať po slovenski.“ (BČ, muž 1927)

„Na Čabe nebivali Maďari. A úradníci, čo robili na Čabe, bivali v Dule, popoludní odišli domov. Cigánov bolo málo, lebo to bol poľnohospodárski kraj, a oni mali račej vároš.“ (BČ, žena 1950)

Istú časť obyvateľstva Čaby vždy tvorili aj Nemci, Rumuni a Židia. Prítomnosť Rumunov súvisela so zamestnaním u miestnych gazdov – Slovákov. Muži pracovali prevažne ako pastieri, ženy ako slúžky. Nezriedka sem za rovnakým účelom prichádzali aj bihorskí Slováci.

„Sedmobrckí Rumuni na Čabu za pastierov chodili, na rohatí statok. Na pazbe boli Rumuni tubi chlapi. Veľa vidržali, z vlkmi sa borili. Z Bihoru chodili slúžiť na celí rok k nám dve sestri, pred vojnou. Anča a Terka. Z Bihoru veľatori slúžili, aj zostali tu, čo sa vidali, ožehnili. Otec boli gazda, naveki u nás slúžili bihorci.“ (BČ, muž 1927)

V súčasnosti sú etnické minority v Békešskej Čabe sformované do štyroch – Slováci, Rumuni, Rómovia a Poliaci. V roku 2015 sa z približne 60000 obyvateľov mesta 93,8% hlásilo za Maďarov, 5,9% za Slovákov, 0,6% za Nemcov, 0,4% za Rumunov, 0,4% za Rómov.³⁹

Podľa cenzu v roku 2001 sa z 67968 obyvateľov mesta za Slovákov hlásilo 1687, silnú väzbu k slovenskej kultúre deklarovalo 2688 a používanie slovenčiny uviedlo 1233 obyvateľov. V roku 2011 sa z 62050 Čabanov za Slovákov hlásilo 1881, materinský jazyk deklarovalo 665, používanie slovenčiny v rodinnom a priateľskom kruhu 1133. Na základe toho bola slovenská príslušnosť pripísaná 2513 Čabanom.⁴⁰ V celej Békešskej župe v rokoch 2001 až 2011 poklesol počet Slovákov z 10259 na 8877.⁴¹ Podľa miestnych Slovákov je skutočná situácia trochu iná, v zmysle vyjadrenia jedného z nich:

„Ako na Čabe môže byť toľko Slovákov, keď len ja poznám 3000. Viem, ktoré domi sú tu stále slovenské.“

výmenu. V rámci dohody o výmene obyvateľstva bolo presídlených z Maďarska do Československa 59774 osôb slovenskej národnosti. V rokoch 1945 – 1948 sa však presťahovalo 73273 osôb, z nich asi 12000 bolo mimo rámec dohody. Pred účinnosťou dohody sa presťahovalo 9499 osôb, po účinnosti ďalších 4000 osôb. (ŠUTAJ, Štefan. Československé štátne občianstvo...)

³⁹ JANČOVIC, Ján. Tri storočia Slovákov v Békešskej Čabe. In: *Slovák v Maďarsku*. Dostupné na: <http://www.oslovma.hu/index.php/sk/historia/164-historia1-historia1/1348-tri-storoia-slovakov-v-bekeskej-abe> [12.9.2020].

⁴⁰ ELEMENTS OF NATIONALITY AFFILIATION OF THE POPULATION, 2011–BéKéSCSA-BA 2017. Dostupné na: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tables_regional_04

⁴¹ BEŇO, Pavol. Nad výsledkami sčítania obyvateľov v r. 2011. In: *Slovák v Maďarsku*. Dostupné na: <http://www.oslovma.hu/index.php/hu/politika/150-politika2/994-nad-vsledkami-sitania-obyvateov-v-r-2011> [12.9.2020].

V prípade Békešskej Čaby možno konštatovať, že v priebehu troch storočí z jednej osmanskou okupáciou zdevastovanej a vyľudnenej uhorskej osady sa počas prvej polovice jej novej existencie stala takmer 40-tisícová slovenská dedina a počas polovice druhej maďarské vyše 60-tisícové župné mesto s oficiálnym 5,9% zastúpením Slovákov. Okrem spomínaného presídlenia mala na takúto rapidnú zmenu etnickej štruktúry mesta podstatný vplyv transformácia etnickej identity väčšiny mesta. To, čo sa vyvíjalo 8 generácií, výrazne redukovalo v priebehu nasledujúcich dvoch.

Slovenská dedina v Maďarsku ako značka

Množstvo dedín v Maďarsku, osídlených aj obyvateľmi slovenského pôvodu a takými, ktorí sa považujú za Slovákov, má titul „slovenská dedina“. Podľa zákona o právach národných a etnických menšín sa obce v istom zastúpení obývané aj národnosťami nazývajú národnostné obce. Majú špecifické práva a možnosti (na menšinovú samosprávu, národnostnú školu, dvojazyčné zastúpenie na úradoch, dvojazyčné tabule, webstránky obcí aj v slovenčine a pod.).⁴² Jednotlivé slovenské národnostné obce ich využívajú v rôznom rozsahu.⁴³

⁴² Od prijatia spomínaného zákona č. 77. z roku 1993 o právach národných a etnických menšín a najmä v zmysle predpisu nového zákona č. 179. z roku 2011 s platnosťou od roku 2014, v tých obciach, kde počas sčítania obyvateľstva registrovaný pomer osôb patriacich k niektorej národnosti presahuje 10 % existuje možnosť dvojazyčných nápisov. Miestna samospráva na základe odôvodneného nároku miestnej národnostnej samosprávy má povinnosť zabezpečiť, aby nápisy označujúce názov obce, názvy ulíc, miestne geografické názvy, aj orgánov verejnej správy a samosprávy, boli aj v národnostnom jazyku s rovnakým obsahom a v rovnakej forme. V prípade absencie tradičných miestnych geografických názvov v národnostnom jazyku to majú byť preklady maďarských názvov. Miestna obecná samospráva je ďalej povinná zabezpečiť prístup k formulárom, dokumentom používaných vo verejnej správe aj v slovenčine, má uverejňovať svoje nariadenia aj po slovensky a zabezpečiť možnosť používania slovenčiny v miestnej verejnej správe a v miestnych médiách. V obciach, kde pomer Slovákov prevyšuje 20 %, je obecné zastupiteľstvo na základe žiadosti samosprávy povinné viesť svoje zápisnice aj v slovenčine a formulovať rozhodnutia dvojazyčne. Pri obsadzovaní miest štátnych zamestnancov, verejných notárov a súdnych úradníkov má zabezpečiť prítomnosť pracovníkov so slovenským materinským jazykom.

Aj pod vplyvom toho sa začali objavovať dvojazyčné nápisy vo viacerých obciach a mestách obývaných aj Slovákmi (Békešská Čaba, Dunaďház, Šoproň, Mlynky, Čív, Slovenský Komlós). (Informácie pre samosprávy. Dostupné na: <http://www.slovaci.hu/sk/Informácie+pre+samosprávy-m235>) [12.9.2020].

⁴³ Medzi obcami obývanými aj Slovákmi je 54 takých, ktoré vyhovujú podmienkam zákona ale miestna slovenská samospráva nepožiadala obec o rozšírenie okruhu dvojazyčných nápisov, alebo o zavedenie dvojazyčnosti miestnych nariadení, či o možnosť vybavovať záležitosti na úradoch aj v slovenčine. Z obcí nad 20% Slovákov ide o (podľa žúp): **Békešská župa**: Kardoš, Irminčok, Kétsoproň, Čabasabadi, Slovenský Komlós, **Boršodská župa**: Repássa Huta, Vágašsa Huta, Malá Huta, Dolný Regmec, Veľká Huta, Nová Huta, Fizér, **Hevešská župa**: Alkár, **Komárňasko-Ostrihomská župa**: Kestúc, Čív, Tardoš, **Novohradská župa**: Agárd, Banka, Šámsonház, Gengelag, Kirt, Níza, Horné Peťany, Lucina, Bír, Legind, Bokor, **Peštianska župa**: Čúvár, Senváclav, Mlynky, Santov. Z obcí od 10 % – 20% ide o bce (podľa žúp): **Békešská župa**: Veľký Bánhedeš,

V takýchto dedinách je zväčša aktívna organizácia miestnej slovenskej samosprávy, folklórny súbor alebo spevokol, v miestnej základnej škole sa realizuje výučba slovenského jazyka ako ďalšieho cudzieho jazyka (zväčša 2 hodiny týždenne ako výučba navyše), je tu funkčné kultúrno-osvetové stredisko, prípadne vybudované miestne múzeum (Ľudový pamätný dom), či informačné tabule aj v slovenskom jazyku. Súčasťou činnosti miestnych národnostných organizácií a inštitúcií je organizovanie aktivít a podujatí zameraných na zachovávanie a prezentáciu národnostných kultúrnych hodnôt lokality/regiónu. Ide prevažne o aktívnych seniorov, alebo deti a mládež. Práve symbióza inštitucionálneho a komunitného národnostného rozmeru rozhoduje o tom, či minorita pretrvá (ako lokálne spoločenstvo s vlastnými kultúrnymi tradíciami), alebo asimiluje a etnokultúra sa stane historickou hodnotou a nanajvýš zdokumentovaným kultúrnym dedičstvom predkov.

Lokalita Senváclav (Piliszentlászló): Podľa sčítania obyvateľov v roku 2011 žilo v dedine celkovo 1450 obyvateľov, z nich sa za Slovákov hlásilo 289, 1095 za Maďarov, traja za Rumunov, 12 za Nemcov, 8 za Srbov, traja za Rusov a 31 bolo ostatných.⁴⁴ Podľa pôvodu, slovenského priezviska a znalosti slovenského jazyka má slovenský pôvod odhadom miestnych predstaviteľov približne 650 Senváclavčanov. Napríklad podľa správy volieb do menšinovej samosprávy obce v roku 2006 kandidovalo 6 kandidátov, oprávnených menšinových voličov (zaregistrovaných Slovákov) bolo 78, z toho volieb sa zúčastnilo 59. Podľa údajov o menšinách z 958 obyvateľov obce v roku 2006 sa za Slovákov hlásilo 93, blízkosť ku kultúrnym hodnotám a tradíciám slovenskej menšiny deklarovalo 146 a slovenský jazyk ako materinský uviedlo 54 z nich, používanie slovenčiny ako komunikačného jazyka v rodine alebo v kruhu priateľov uviedlo 242. Podľa predstaviteľov miestnej slovenskej samosprávy je situácia iná: „*Slovákov je, len boja sa registrovať, ako aj ísť do Maďarsku. Slováci v Maďarsku sú ňejednotní - pilíšskéi, jágerskéi, zemplínskéi, dolnozemskéi.*“

Lokalita Veňarec (Vanyarc): V súčasnosti je Veňarec prezentovaný ako dedina slovenskej národnosti. Podľa sčítania obyvateľstva v roku 2011 sa z 1259 Veňarčanov 989 (79%) prihlásilo za Maďarov, 189 (15%) za Slovákov, 141 (11%) za Rómov. 21% z celkového počtu obyvateľov sa neidentifikovalo.⁴⁵ (Percentuálny súčet je vyšší ako 100% z dôvodu, že niektorí zadali dvojité identity a počítali sa všade tam, kde sa identifikovali.) Podľa predstaviteľov miestnej slovenskej samosprávy tak,

Gerendáš, Telekgerendáš, Čabačúd, Sarvaš, **Boršodská župa**: Fiškalitáš Huta, Hollóház, **Hevešská župa**: Malá Nána, **Komárňansko-Ostrihomská župa**: Moďoróš, Šarišáp, **Novohradská župa**: Dolné Peťany, Terany, Veňarec, Galgaguta, Šápov, **Peštianska župa**: Čomád, Vácegreš, Ďurka, Pišpek. (Informácie pre samosprávy. Dostupné na: <http://www.slovaci.hu/sk/Informácie+pre+samosprávy-m235> [12.9.2020].)

⁴⁴ POPULATION By NATIONALITY 2011. Dostupné na:

http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/06/04/tabeng/3/load01_7_0-2.html [12.9.2020].

⁴⁵ Vanyarc. Dostupné na: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=30915 [12.9.2020].

ako sa líši oficiálne zastúpenie Rómov oproti skutočnému (asi 20 – 30%), odlišné je i zastúpenie Slovákov, resp. obyvateľov slovenského pôvodu. Veňarčanov, ktorí sa pri sčítaní obyvateľstva identifikovali ako Maďari, no ich materinským jazykom je slovenčina, alebo majú slovenský pôvod, je údajne približne 20 – 30% z celkového počtu obyvateľov. Väčšina z nich už slovenčinu nepoužíva ani ju neučí svojich potomkov.

Lokalita Šára (Dabas-Sára): Zo 17000 obyvateľov mesta Dabaš v jeho časti Šára žije približne 5000 z nich. Posledné samostatné údaje o obci pred zlúčením Šáry, Dónu, Horného a Dolného Dabaša do mesta Dabaš v roku 1966, sú z roku 1960 a uvádzajú 4493 obyvateľov. V obci Dón (Gyón) vtedy žilo 3811 a v Hornom a Dolnom Dabaši 3885 obyvateľov (spolu 12189). Od zlúčenia obcí sa štatistické údaje vedú len v rámci mesta: v roku 1970 – 13090, 1990 – 14981, 2001 – 15711, 2009 – 16606).⁴⁶ Pomer obyvateľstva v jednotlivých častiach mesta je kontinuálne približne rovnaký: Dón a obidva Dabaše vždy tvorili viac ako 2/3 populácie, Šára o niečo menej ako 1/3. Etnická štruktúra Šáry a etnická identita jej obyvateľov sa zmenila najmä v priebehu prvej polovice 20. storočia. Zatiaľ čo v roku 1920 sa v Dóne za Maďarov hlásilo 98,8% obyvateľov, za Nemcov 0,9 % a za Slovákov 0,1 % a v Hornom a Dolnom Dabaši 99% za Maďarov, 0,5 % za Nemcov a žiadni za Slovákov⁴⁷, v Šáre sa za Maďarov hlásilo 5,1% obyvateľov a za Slovákov 94,9% (2848 z 3001) obyvateľov, za Nemcov nikto. Správa Adolfa Pecháňa, maďarského štátneho komisára pre veci Slovákov v Maďarsku uvádza, že v roku 1938 z 3438 obyvateľov Šáry udalo ako svoj materinský jazyk maďarský 1720 a „tótski“ (slovenský) 1712, čo je menej ako polovica obyvateľov.⁴⁸ Za obdobie týchto 18 rokov tu k žiadnej výmene obyvateľstva neprišlo. Podľa sčítania z roku 2011 v okrese Dabaš žilo 47774 obyvateľov, z nich 1219 bolo Slovákov. V samotnom meste Dabaš zo 16467 obyvateľov bolo Slovákov 1157, takmer všetci z nich zo Šáry.⁴⁹

Uvedené príklady sú jednými z mnohých. Spoločným je fakt, že zmena etnickej identity sa týka prevažnej časti pôvodných obyvateľov, resp. ich potomkov, lebo v sledovaných lokalitách neprišlo k výraznejším e/imigráciám. Všeobecným trendom druhej polovice 20. storočia síce aj v Maďarsku bola urbanizácia a odchod časti obyvateľov vidieka v produktívnom veku do okolitých miest, v skúmaných lokalitách však prevažovalo dochádzanie za prácou. Na začiatku tretieho milénia badať opačný trend, kedy dediny v blízkosti miest najprv sezónne, neskôr natrvalo osídľujú obyvatelia z okolitých miest, v skúmaných lokalitách takmer výhradne maďarskej národnosti.

⁴⁶ CSANÁGYI, László. *Ezer dabihi pillanat*. Dabas: Dabas város önkormányzata, 2010, s. 35.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ KOVÁČOVÁ, Anna. Z histórie peštianskeho slovenského evanjelického a katolíckeho cirkevného života a kultúry. In: *Cirkevná kultúra Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba: VÚSM, 2011, s. 78-109.

⁴⁹ POPULATION By NATIONALITY 2011. Dostupné na: http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/06/04/tabeng/3/load01_7_0-2.html [12.9.2020].

Záver

Klasický pohľad na problematiku etnogenézy Slovákov v Maďarsku indukuje nasledovné závery. Počas obdobia rokov 1948 – 1988 v Maďarsku „stratilo“ svoj materinský jazyk a národnostnú identitu približne 400000 Slovákov.⁵⁰ Najaktuálnejší oficiálny údaj z roku 2016 hovorí o 29794 (0,3%) Slovákoch⁵¹, pričom odhad už po desaťročia ostáva 110000. Druhá polovica 19. storočia a prvá 20. storočia bola charakteristická tlakom obklopujúcej majority, politikou štátu aj snahou príslušníkov minorít byť čo najlojálnejšími a najlepšími občanmi svojho štátu, čo ich nútilo/motivovalo zameniť svoj minoritný status za majoritný.

Minoritná identita im neumožňovala plnohodnotný život a využívanie existujúcich možností profitu v majoritnej spoločnosti. Ak ako Slováci boli/cítili sa nezhodujúci či menejcenní a ich slovenská identita bola prekážkou v naplňovaní ich životných cieľov a v získavaní lepších zdrojov obživy (zamestnanie v štátnej správe, na úradoch, na železnici, v školstve a pod.), existovali relevantné dôvody transformácie ich minoritného statusu na majoritný so všetkým čo s tým súvisí (od pomäďarčenia si priezviska, cez používanie maďarských krstných mien pre svojich potomkov, medzigeneračnú výmenu materinského a komunikačného jazyka, používanie majoritného jazyka aj v prostredí primárnych skupín a pod.).

Výmena jazyka bola prvým predpokladom a jedným z najvýznamnejších nástrojov tejto premeny. Realizovala sa „zvonka“ - elimináciou príležitostí používania slovenského jazyka pod vplyvom jeho negatívneho heteroobrazu v majoritnej spoločnosti, čo vyústilo do jeho nahrádzania maďarčinou nielen v inštitucionálnej sfére (spoločenského, verejného, náboženského, politického, profesijného života a vzdelávania), čo je v rámci etnotransformačných procesov všeobecne rozšíreným javom, ale aj „zvnútra“ - v komunitnom a rodinnom živote, v domácom prostredí. Keďže túto úroveň „neovládal“ štát ani majorita, možno konštatovať, že zmena materinského a komunikačného jazyka bola rozhodnutím samotných príslušníkov minorít.

Prístup každého európskeho štátu k svojim menšinám je dnes ovplyvnený eurounionizáciou aj globálnymi trendami, ktoré vo svojej podstate podporujú etnickú a kultúrnu diverzitu ako hodnotu. Politika kultúrnej diverzity a idea multikulturalizmu je implementovaná do politík všetkých európskych krajín, vrátane Maďarska. Slováci ako menšina majú dnes v Maďarsku vytvorené iné legislatívne a ekonomické rámce, ako mali ešte pred 30 rokmi. Súčasne však platí, že pojem Slováci v Maďarsku má dnes iné kvalitatívne, aj kvantitatívne charakteristiky, ako by sa predpokladali prostredníctvom tradičného chápania etnických minorít.

⁵⁰ DEÁK, Ladislav. Poznámky k demografii Slovákov...

⁵¹ *Mikrocenzus 2016 - 12. Nemzetiségi adatok [2016 microcensus - 12. Ethnic data]*. Budapest : Hungarian Central Statistical Office (in Hungarian), 2018.

Bilingvizmus (či multilingvizmus) a dvojité identity (či viacnásobná identita) sú tu aktuálne nielen moderným metodologickým nástrojom efektívneho uchopenia problematiky menšín, ale aj „na mieru šitým“ konceptom výskumu Slovákov v Maďarsku, lebo ako pojmy výstižne charakterizujú realitu kultúry a identity týchto ľudí. Relevancia dvojitej identity v menšinovom prostredí sa ukázala pri cenzе v roku 2001, kedy po prvý krát bola možnosť deklarovať viacnásobnú národnostnú identitu. Výsledky najmä na regionálnej úrovni bieticitu potvrdzujú.⁵² Vyplýva z nich, že väčšia časť príslušníkov minorít v Maďarsku má dvojité identity.⁵³

V Maďarsku v súčasnosti pôsobí takmer 100 slovenských národnostných inštitúcií. Ústredným orgánom slovenskej menšiny v Maďarsku je Celoštátna slovenská samospráva. Zastrešuje, koordinuje a financuje národnostné vzdelávanie, kultúru, vedu a výskum Slovákov v Maďarsku. Slovenčinu sa učí, resp. dostáva sa s ňou do kontaktu 2700 detí v 72 materských školách, 3600 žiakov v 46 základných školách, študenti dvoch slovenských národnostných gymnázií, dvoch stredných škôl a štyroch vysokoškolských kateder v Maďarsku.⁵⁴ Téma revitalizácie jazyka a kontinuity identity tu nie je otázkou, ale realizovaným procesom.⁵⁵

Mnohé z toho, čo bolo považované za etnické, nezaniklo, ale presunulo sa do kategórie lokálnej a regionálnej kultúry, nezriedka do jej reprezentatívnej časti – kultúrneho dedičstva a stalo sa súčasťou formovania iných identít (lokálnej, náboženskej, kultúrnej, regionálnej). Deetnizácia redefinovala etnické prvky na tradičné kultúrne hodnoty a genius loci a tak prispela k ich zachovaniu. Stali sa lokálnymi, regionálnymi, alebo dokonca národnými reprezentantmi – „hungarikami“, ako napríklad Klobásový festival v Békešskej Čabe a čabianska hrubá klobása.

„Tu na Čabe naši Maďari ani pri najväčšej vôli a v dobrom, ale úprimne nechápu, prečo by sa mal svetoznámy Klobásový festival prezentovať ako slovenský. Povedia, že ved' je to vec čabianska a nie slovenská.“ (BČ, žena 1950 - †2014)

⁵² CZIBULKA, Zoltán. *Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai*. Budapest : KSH, 2002.

⁵³ SZARKA, László. *Kisebbségi létehelyzetek-közösségi alternatívák*. Budapest : Lucidus, 2004, s. 199.

⁵⁴ *Tri typy slovenských národnostných škôl v Maďarsku 2015*. Budapest : Celoštátna slovenská samospráva v Maďarsku, 2015. Dostupné na: <http://www.slovaci.hu/index.php/sk/kolstvo/65-tri-typyslovensk-ch-narodnostn-ch-k-l-v-ma-arsku> [12.9.2020].

⁵⁵ SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína a kol. *Minority languages in Europe in the context of revitalizing activities = Menšinové jazyky v Európe v kontexte revitalizačných aktivít*. In: *XLinguae : European Scientific Language Journal*. 2018, vol. 11, no. 3, s. 16-27.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Literatúra

1990. *Évi népszámlálás. Népszámlálási főosztályán, az Informatikai főosztály és a Tájékoztatási főosztály közreműködésével*. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 1993.
2011. *Évi Népszámlálás 3. Országos adatok*. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 2013.
- ARATÓ, Endre. *A magyar–csehszlovák viszony ötven éve (Párdeszt rokav maďarsko–česko-slovenských vzťahov)*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- BENO, Pavol. Nad výsledkami sčítania obyvateľov v r. 2011. In: *Slováci v Maďarsku*. Dostupné na: <http://www.oslovma.hu/index.php/hu/politika/150-politika2/994-nad-vsledkami-sitania-obyvateov-v-r-2011>
- BORGULA, Michal – ŠVIHRAN, Ladislav. *Tu sa usadíme: Slováci v čabianskej oblasti*. Bratislava : Tatran, 1979.
- CZIBULKA, Zoltán. *Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai*. Budapest : KSH, 2002.
- DEÁK, Ladislav. Poznámky k demografii Slovákov v Maďarsku. In : *SME, dvojčíslo časopisu*. Budapest, 14 a 15, 1992, s. 88. Dostupné na: <http://www.oslovma.hu/index.php/sk/historia/166-historia3-historia3/573-ladislav-deak-poznamky-k-demografii-slovakov-v-maarsku>
- DEMETER ZAYZON, Mária. *Ontudatosodás és önfeladás között*. Tatabánya : Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1993.
- DIVIČANOVÁ, Anna. *Jazyk, kultúra, spoločenstvo. Etnokultúrne zmeny na jazykových ostrovoch v Maďarsku*. Békešská Čaba – Budapest : VUSM, 1999.
- DIVIČANOVÁ, Anna. „Békésski Slované“, Pilišania, Tirpáci. Varianty regionálnej a lokálnej identity. In: *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18.–20. storočia*. Prešov : Universum, 2007, s. 104-110.
- ELEMENTS Of Nationality AFFILIATION Of THE POPULATION, 2011–Békéscsaba 2017. Dostupné na: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tables_regional_04
- FILADELFI, Samuel. Slovenská menšina v krajinách bývalého Uhorska v období 1711 – 1918. In: *Klaudyán: internetový časopis pro historickou geografiu a environmentální dějiny. Internet Journal of Historical Geography and Environmental History*. 2012, vol. 8–9, no. 1, s. 26-42. Dostupné na: <http://www.klaudyan.cz>
- GARAMI, Erika – SZÁNTÓ, János. *Magyarországi Szlovákok*. Budapest : Tárki, 1991.
- CSANÁGYI, László. *Ezer dabsi pillanat*. Dabas : Dabas város önkormányzata, 2010.

- GYIVICSÁN, Anna. Az anyanyelv és kultúra értékrendjének változása akiskőrösi szlovákoknál. In: *Magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest: Állami Gorkij könyvtár, 1985, s. 9-57.
- HOMIŠINOVÁ, Mária. *Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu*. (Výbrané výsledky skúmania stavu etnickej identity). Békešská Čaba : VUSM, 2003.
- HOMIŠINOVÁ, Mária. *Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu*. (Teoretická a empirická komparatívna analýza skúmania etnických procesov slovanských minorít). Békešská Čaba : VUSM, 2006.
- HOMIŠINOVÁ, Mária. Slováci v Maďarsku a Maďari na Slovensku (empirická analýza konštrukcie etnickej identity). In: *Človek a spoločnosť*. 2009, vol. 12, no. 1, s. 12.
- IMRE, Anna. *Anyanyelv, másodnyelv, környezeti nyelv. A 20 század végi magyarországi kisebbségi oktatás nyelvi viszonyai*. Budapest : MTA Kisebbségkutató Intézet, 2000.
- JANČOVIC, Ján. Tri storočia Slovákov v Békešskej Čabe. In: *Slováci v Maďarsku*. Dostupné na: <http://www.oslovma.hu/index.php/sk/historia/164-historia-1-historia1/1348-tri-storocia-slovakov-v-bekeskej-abe>
- KOVÁČOVÁ, Anna. Z histórie peštianskeho slovenského evanjelického a katolíckeho cirkevného života a kultúry. In: *Cirkevná kultúra Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba : VUSM, 2011.
- KOVÁČOVÁ, A. *Po stopách slovenskej minulosti Budapešti*. Budapešť - Békešská Čaba : VUSM, 2014.
- LENOVSKÝ, Ladislav. K niektorým kontextom identity Slovákov v Békešskej Čabe. In: *Kontexty identity*. Békešská Čaba : VUSM, 2010, s. 347-354.
- LENOVSKÝ, Ladislav. K niektorým kontextom identity v pilišskom Svätom Václave. In: *Slovenské inšpirácie zo Sennáclavu*. Békešská Čaba : Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2019, s. 63-90.
- LENOVSKÝ, Ladislav. Vedomie príslušnosti a kolektívna pamäť Šáranov. In: *Materiálové príspevky ku kultúre a spôsobu života v Dabaši-Šáre*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2011, s. 184-195.
- LENOVSKÝ, Ladislav. K niektorým kontextom identity Slovákov vo Veňarci. In: *Duchovná a sociálna kultúra menšín v majoritnom prostredí*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Celoštátnej slovenskej samosprávy v Maďarsku, 2015, s. 291-305.
- LENOVSKÝ, Ladislav. *Naši vo svete - Slováci južne od hranice Slovenska I*. Nadlac : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2016.
- LENOVSKÝ, Ladislav. *Naši vo svete - Slováci južne od hranice Slovenska II*. Nadlac : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2017.
- LENOVSKÝ, Ladislav. *Naši vo svete - Slováci južne od hranice Slovenska III*. Nadlac : Vydavateľstvo - Editura Ivan Krasko, 2018.

- LENOVSKÝ, Ladislav. *Slováci v Maďarsku* : (etnokultúrne sondy do vybraných komunít). Nadlac : Vydavateľstvo - Editura Ivan Krasko, 2019.
- MAJO, Juraj. *Historicko-demografický lexikón obcí Slovenska 1880 1910, štruktúra obyvateľstva podľa materinského jazyka a náboženskej príslušnosti*. Bratislava : Štatistický úrad SR, 2012.
- Miestne a regionálne samosprávy. Dostupné na: <http://www.slovaci.hu/sk/Miestne+a+regionálne+samosprávy-m222>
- Mikrocenzus 2016 - 12. Nemzetiségi adatok [2016 microcensus - 12. Ethnic data]*. Budapest : Hungarian Central Statistical Office (in Hungarian), 2018.
- PAULIK, Anton. Slováci v Maďarsku v procese transformácie. In: *Slováci v Maďarsku. Disputationes Samarienses, 11*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2008, s. 64-71.
- POPULATION By NATIONALITY 2011. Dostupné na: http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/06/04/tabeng/3/load01_7_0-2.html
- PUSKÁS, Tünde. *Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában*. Bratislava : Fórum – Társadalomtudományi Szemle, 2000/1, s. 78.
- SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, Katarína a kol Minority languages in Europe in the context of revitalizing activities = Menšínové jazyky v Európe v kontexte revitalizačných aktivít. In: *XLinguae : European Scientific Language Journal*. 2018, vol. 11, no. 3, s. 16-27.
- SZARKA, László. *Aközép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága*. Budapest : Kisebbségkutatás, Osiris, 1992/2, s. 171.
- SZARKA, László. *Kisebbségi léthelyzetek-közösségi alternatívák*. Budapest : Lucidus, 2004.
- ŠUTAJ, Štefan. Československé štátne občianstvo Slovákov presídlených z Maďarska. In: *Človek a spoločnosť*. Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied. 2005, vol. 8, no. 1. Dostupné na: <http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2005/sutaj.html>
- Tri typy slovenských národnostných škôl v Maďarsku 2015*. Budapešť : Celoštátna slovenská samospráva v Maďarsku, 2015. Dostupné na: <http://www.slovaci.hu/index.php/sk/kolstvo/65-tri-typyslovensk-ch-narodnostn-ch-k-l-v-ma-arsku>
- UHRINOVÁ, Alžbeta. *Používanie materinského jazyka v krhu slovenskej inteligencie v Békešskej Čabe*. Békešská Čaba : VUSM, 2004.
- Vanyarc. Dostupné na: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=30915

© Populačné štúdie Slovenska 13 (Studies in the Population of Slovakia 13)

Zostavil: Pavol Tišliar

Autori štúdií: ©

Zuzana Fajnorová (1,0 AH)

Ladislav Lenovský (2,0 AH)

Eva Škorvanková (2,0 AH)

Pavol Tišliar (1,3 AH)

Michal Uhrín (1,2 AH)

1. vydanie, Bratislava 2020, 108s. (7,5 AH)

Vydavateľ:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-89881-23-9